

17. Yüzyılın Son Çeyreğinde Vakıflardan Alınan Vergilerin Vakıflar Üzerindeki Etkileri

Oğuzhan SAMIKIRAN

Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Hatay TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7379-7515>

ROR ID: <https://ror.org/196494>

o.sami.kiran@hotmail.com

Atıf Bilgisi

SAMIKIRAN, Oğuzhan. "17. Yüzyılın Son Çeyreğinde Vakıflardan Alınan Vergilerin Vakıflar Üzerindeki Etkileri". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 53 (Bahar 2025), 39-78.

Geliş Tarihi	26.10.2024
Kabul Tarihi	19.04.2025
Yayın Tarihi	12.07.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	tkidergisii@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

ÖZET

Bu makalede 17. yüzyılın son çeyreğinde vakıflardan alınan berat resmi, imdâdiye ve cizye vergisi tahsillerinden dolayı mürtezika ve vakıf idaresi açısından ortaya çıkan sorunlara ve bu vergilerin tahsil ve tahsil usulüne mürtezika ve mütevellilerin gösterdiği tepkilere odaklanmaya çalışılmıştır.

Vakfa ait cizyenin tahsilinde vakıf aleyhine uygulanan usule dair değişikliğin 17. yüzyılın son çeyreğine özgü olduğunu ortaya koyan makale, cizyenin tahsil usulünden dolayı evkaf ve mürtezikanın karşılaştıkları sorunları ele almıştır.

Cizye tahsîl usulü taşra idaresi ile merkezî hükumeti karşı karşıya getirmiştir.

Anahtar Kelimeler

17. Yüzyıl, Vakıflar, Vakıf Maaşları, Valiler, Berat Resmi, İmdâdiye, Cizye.

The Effects of the Taxes Collected from the Waqfs on the Waqfs In the Last Quarter of the 17th Century

Oğuzhan SAMIKIRAN

Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal University, Faculty of Arts and Sciences,
Department of History, Hatay TÜRKİYE

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7379-7515>

ROR ID: <https://ror.org/196494>

o.sami.kiran@hotmail.com

Citation

SAMIKIRAN, Oğuzhan. "The Effects of the Taxes Collected from the Waqfs on the Waqfs In the Last Quarter of the 17th Century ". *The Journal of Turkish Studies*, 53 (Spring 2025), 39-78.

Date of Submission	26.10.2024
Date of Acceptance	19.04.2025
Date of Publication	12.07.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	tkidergisii@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

ABSTRACT

In this article, it was tried to be focused on the problems that arose in terms of the murtazıqa and the waqf administration due to the collection of the berat tax, the imdâdiye and the jizya taxes collected from the waqfs in the last quarter of the 17th century, and the reactions of the murtazıqas and the mutawallis the collection and the collection procedure of these taxes.

The article, which reveals that the change in the procedure applied against the foundation in the collection of the jizya belonging to the foundation is peculiar to the last quarter of the 17th century, discusses the problems faced by the waqfs and the mutazıqas due to the collection method of the jizya.

The jizya collection method confronted the provincial administration and the central government.

Keywords

17th Century, The Waqfs, Governors, Berat Tax, İmdadiye, Jizya.

Giriş

Vakıf vazifelerine (ücretlerine) el konulmasının önünü açan, 26 Ekim 1688/gurre-i Muharrem 1100 itibariyle imdâdiyeyi¹ vazîfeliler (ücretliler) için de zorunlu kılan hükmün neşrine ilaveten, vakfa ait cizyenin² tahsilinde vakıf aleyhine uygulanan usule dair değişiklik 17. yüzyılın son çeyreğine özgüdür.

Bu çalışma 17. yüzyılın son çeyreğinde berat resmi, imdâdiye ve cizye vergilerine dair yapılmış çalışmalarda da bahsi geçen mevzuları

¹ İmdâdiyye, 17. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan bir tür “mali yükümlülük” tür. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Tabakoğlu, “İmdâdiyye”, *TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 221-222; Ayrıca bk. Yavuz Cezar, “Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki “İmdâdiyye” Uygulamaları”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2, İstanbul 1992, 69-102; Tayfun Ulaş, *The İmdâdiyye Taxes in The Ottoman Finance*, The Graduate School of Economics and Social Sciences of İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara 2018; Tayfun Ulaş, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Maliyesinde İmdâdiyye Uygulamaları”, *CİEPO 22 Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi, Bildiriler Kitabı*, I, (Editörler: Kenan İnanc-Miraç Tosun-Deniz Çolak), Trabzon 2018, 641-656; Tayfun Ulaş, “Osmanlı Maliyesinde İmdâdiyye Vergilerinin Ortaya Çıkışı”, *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, (Editörler: Arif Bilgin-Burhan Çağlar), Kronik, İstanbul 2019, 57-72; Fadimana Fidan, “İmdâd-ı Seferiyye Vergisinin Uygulamasında Ortaya Çıkan Sorunlar: 1731 Osmanlı-Safevi Savaşı Örneğinde”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (KAÜSBED)*, 25, Kars 2020, 265-288.

² Cizye, Müslüman olmayanlardan (Hristiyan ve Yahudi) alınan vergidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, VIII/32, Ankara 1944, 599-652; Mehmet Erkal, “Cizye”, *TDVİA*, 1993 İstanbul, VIII, 42-45; Halil İnalıcık, “Cizye”, *TDVİA*, 1993 İstanbul, 45-48; C. H. Becker, “Cizye”, *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati*, MEB, Eskişehir 2001, 199-201; Oktay Özel, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avârız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (Editörler: Halil İnalıcık-Şevket Pamuk), Ankara 2000, 33-40; Yavuz Kısa, “H. 1102 (M. 1690-1691) Tarihli Harput Kazası Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Elazığ 2016, 1-29; Zülfiye Koçak, “1691 Tarihli Cizye Defterine Göre Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Şağın Kazaları”, *OTAM*, 41, Ankara 2017, 191-218; Sevda Danık, “H. 1102-1103 (M. 1691-1692) Tarihli Harput Kazası Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Elazığ 2017, 23-54; Zülfiye Koçak, “H. 1102 (m. 1690-1691) Tarihli Diyarbekir Eyaleti Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37/63, Ankara 2018, 219-266; Yasin Döner, “XVII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Kazasında Cizye Uygulamaları (1690-1691)”, *Mavi Atlas*, 11/2, Gümüşhane 2023, 222-237.

içerse de arşiv taraması yapılırken özellikle devletin vakıflardan aldığı vergiler ve bu vergilerin tahsil usulünün mürtezika üzerindeki etkilerini ve ayrıca tahsil ve usulüne mürtezika ve mütevellilerin tepkilerini, bilgi kırıntıları olsa dahi, aramaya ve bulmaya odaklanmıştır.

Cizye vergisi de tahsil usulünden kaynaklı vakıflar ve mürtezikanın karşılaştıkları sorunlar çerçevesinde ele alınmaya çalışılmış olmakla birlikte, diğer iki vergiden farklı olarak, tahsil usulünün taşra idaresi ile merkezî hükümeti karşı karşıya getirdiğine değinen iki belge örneği üzerinden yorumlanmaya çalışılmıştır.

İstanbul'daki Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'nde yer alan Ali Emiri, Cevdet, Evkaf-ı Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri, İbnülemin, Kamil Kepeci, Maliyeden Müdevver ve Mühimme defterleri ile Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv tasniflerinde kayıtlı belge ve defterlerden sağlanan temel veriler, yapılan çalışmalardan da istifade edilerek, elverdiği ölçüde değerlendirilmeye ve açıklanmaya gayret edilmiştir.

Bu makaleyle berat yenileme için toplanan birer aylıkların merkeze ulaştırma külfeti merkezî hükümet tarafından evkaf idaresine yüklendiği, aylıkların tahsilini gerçekleştirmek için talep edilen defterleri teslim etme noktasında mütevellilerin ayak sürüdükleri, tahsillerin mürtezikanın geçim sıkıntısına sebep olduğuna dair emarelerin varlığı, merkezî hükümet ayrıca bu vergiyi doğrudan mütevellilerden talep etme yoluna başvurduğu, aylıklar tahsil edilirken vakıfların “zayıf” vaziyetine o vakit vakıf olunduğu, aylıkların affolunmasına dair mürtezikanın merkeze arzuhal sunduğu, mürtezikanın merkezden gönderilen mübaşire berat resmini vermediği ortaya konmuştur.

26 Ekim 1688 itibarıyla vakıf vazifelerini de kapsayan imdâdiye konusunda devlet mürtezikaya muafiyet hakkı vermiştir. Bununla birlikte, kendilerine tahsis edilen taamiyenin miriden alınması konusunda mürtezikanın mütevelliyeye baskı yaptığı da tespit edilmiştir.

Cizyenin tahsiline dair merkezi hükümetin yaklaşımı ise ilgi çekicidir. Çünkü hem reayayı hem taşra valilerini hem de mürtezikanın tepkisiyle karşılaşmıştır. 1691 cizye nizamnamesiyle devletin cizye gelirlerini doğrudan toplaması emrine, örneğin Rakka ve Van valilerince, muhalefet edilmiştir. Bu karşı olma durumu verginin tahsilinde karışıklığa (ihtilâle) ve gecikmeye yol açmıştır. Merkezî idarenin yeni

usulü, bazı vakıfların mukataalarına hâsıl olan cizyelerin devletçe zaptına ruhsat verdiği için, mukataa mahsullerinin düşmesine ve vakfa ait gelirlerin masraflarına yetmemesine yol açmıştır. Biçare mürtezika için de vazîfesini cizye malından alması zorlaşmış ve vazîfesini farklı bir gelir kalemine nakletmek zorunda bırakmıştır. Merkezî idare bu usulle vakıflardan aldığı cizyeleri vermeyince/veremeyince hak sahiplerinin taleplerini içeren, iade (istirdâd) muamelatına ilişkin, arzuhal ve derkenâr talepleriyle karşılaşmıştır. Bazı vakıfların istirdâd akçeleri iade edilmemiştir, gerekçe olarak da “aralıksız” devam eden savaşların sebep olduğu masrafların artması gösterilmiştir. Beş sene boyunca iade edilmeyen istirdad akçelerinden mağdur olan vakfa da rastlanmıştır.

1. Cûlus³ Bahşîşi Ve Berat Harcı (Resm-İ Tecdîd-İ Berevât⁴)

“Sikke kıtlığı” zamanla Osmanlı’nın toprağa bağlı askerî sistemini değişime zorlamıştır. Bu darlık, her bahar toprağın imkânlarıyla elde edilen gelirler ile seferber edilen tımarlı sipahiler⁵ yerine, nakdî ödemeye dayanan birlikleri ön plana çıkarmıştır ki bu da ödemelerin merkezden yapılmasını zorunlu kılmaya başlamıştır. Zamanla ağır malî yükümlülöklere gebe kalınmıştır. Çünkü 1527’te yeniçeri maaşları toplam olarak 15.423.426 iken 1660’ta 133.424.896 akçeye yükselmiştir.⁶ 16. yüzyıldaki gelişmeler Osmanlı ordusunu “mevsimlik” ve “daimî” ordu olarak ikiye ayırmış.⁷ Bu değişim de devleti doğal olarak beratların yenilenmesiyle toplanan gelire ek olarak, yeni kaynak arayışları içine girmeye zorlayacaktır ki bu kaynaklardan biri de sonraki yıllarda evkaf gelirleri yani mürtezika aylıkları olacaktı.

³ Şehzadelerin veya sultanların tahta geçmesi anlamına gelen *cûlûs* için bk. Abdülkadir Özcan, “Cûlûs”, *TDVİA*, İstanbul 1993, VIII, 108-114.

⁴ Beratları yenileme vergisi/bedeli.

⁵ *Tımarlı sipahi*, tımar tasarruf eden asker anlamındadır. Bk. Erhan Afyoncu, “Sipahi”, *TDVİA*; XXXVII, İstanbul 2009, 256-258.

⁶ Rhoads Murphey, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007, 38-39.

⁷ Rhoads Murphey, *a.g.e.*, 59.

Askeri kesim için yapılan harcamalar arasında mevâcip ve cülus bahşişleri bulunduğu biliniyor. Bu bahşişler ise beratla hizmet edenlerin beratlarının yenilenmesiyle elde edilen akçelerle kısmen karşılanıyordu.⁸

Osmanlı gücünün esasını oluşturan kırsal ve köylü kesimine, Osmanlı egemenliğinin tesisinde ve devam-ı ömr-i devlette bir mihenk taşı olma niteliği kazandıran timar sistemi⁹; askerî, mali, idari ve toplumsal birçok kurumun ortak kilidi idi. Bu nizam sadece ordunun asker kaynağını oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda özel mülkiyetin mirî (devlet, devlete ait) aleyhine gelişmesini önlemiş ve timar gelirlerinin hazine-i amirenin (İstanbul'daki merkezî hazine) gelir kalemleri dışında tutulmasını sağlamıştır¹⁰. Bu kilidin çözülmesi devleti, asker ihtiyacını karşılayacak insan kaynağını değiştirmeye itmiş¹¹ ve bu, zamanla sayıları artan ücretli asker sınıfını öne çıkarmıştır. Devlet, bu kez bu sınıfın masraflarını karşılayacak mali kaynak sıkıntısıyla karşılaşmıştır.¹² 17. yüzyılda akçe olarak gösterilen harcamalar arttıkça, “nakde sıkışmış bir devlet” olarak, artan nakit sıkıntısını ortadan kaldırmak için ek vergiler konmuştur¹³.

Osmanlı şehzadesinin tahta oturması veya geçmesi anlamına gelen *cülus*, “tahta geçmek” anlamındadır. Cülus olayının bir neticesi olarak

⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul 1985, 184.

⁹ Timar sistemi ve bozuluşuna dair bk. Mustafa Akdağ, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III/4, Ankara 1945, 419-431; Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Timar*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985; H. Veli Aydın, “Timar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler”, *OTAM*, 12, Ankara 2001, 65-104; Fatma Acun, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması”, *Türkler*, IX, (Editörler: Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002, 899-908; Halil İnalçık, “Timar”, *TDVİA*, İstanbul 2012, XLI, 168-173; Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, *İslam Ansiklopedisi*, 12, MEB, Eskişehir 1997.

¹⁰ Halil İnalçık, “Timar”, 172.

¹¹ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 199.

¹² Mustafa Akdağ, “a.g.m”, 427, 428; Kemal Beydilli, “Yeniçeri”, *TDVİA*, İstanbul 2013, XLIII, 453, 454, 458.

¹³ Murphey, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş*, s. 74.

türeyen *cülus bahşişi* ve *berât* ¹⁴*resmi* bu çalışmanın asıl konularından biridir. Şehzadenin padişah olmasıyla devlet ileri gelenlerine, ümeraya, ulemaya ve kapıkulu ocağı mensuplarına bahşiş veriliyordu. Bu bahşiş, 17. yüzyılda *cülus inâmı*¹⁵ olarak da adlandırılmaya başlanmıştı.¹⁶

Kadîmü'l-eyyâm'dan beri *cülus vaki* olduğunda Osmanlı'daki sultan vakıfları, veziriazam ve diğer vakıflardan beratla vazîfeye mutasarrıf olanların tamamının beratları yenilenir ve *cülus bahşişi* için birer aylık vazîfeleri mirî adına tahsil edilirdi ki bu, kadim bir adetti. Dergâh-ı âlî¹⁷ yeniçerileri ve diğer kapı kullarına verilecek bahşişler bu aylıklardan karşılanıyordu.¹⁸ Beratların yenilenmesi için evvelen ferman yayınlanırdı. Vazîfe sahipleri beratlarını ya bizzat götürürlerdi ya da gönderirlerdi. Vakıf, kale neferleri ve diğerlerinin gerek mâliye beratı, divan-ı hümayun beratı, kadıasker beratıyla¹⁹ gerek hüccetle²⁰ evkaftan vazîfe alan görevlilerin (erbâb-ı cihât) ve mürtezikanın beratları için birer aylık vazîfeleri mirî tarafından tahsil edilip hazine-i amireye teslimi *kadim bir kanundu*. Kadıliklarda, kasaba ve köylerdeki cami, mescit, tekye, zaviye ve diğer vakıflarda kayıtlı ehl-i vezâyifin taâmiyeleri (yiyecek-içecek), müderris ve diğerlerinin birer aylık berat rûsûmu²¹ veya mirî rûsûmu (vazîfeler), merkezden gönderilen mübaşirin²²

¹⁴ *Berat*, sultan tarafından bir ücretin ve görevin bir kişiye verildiğini gösteren belgedir. *Berat resmi* ise beratın yenilenmesi için ödenen nakdî bedeldir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, “Berat”, *TDVİA*, İstanbul 1992, V, 472-473.

¹⁵ *İnâm*; iyilik, ihsan, nimet, bağış, ikram gibi anlamlara gelmektedir. Bk. Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 971.

¹⁶ Abdülkadir Özcan, “a.g.m”, 112. *Cülus* ve *cülus bahşişinin* ortaya çıkışı hakkında bk. Abdülkadir Özcan, “a.g.m”, 108-114.

¹⁷ Dergâh-ı âlî, “devlet kapısı” demektir. Bk. Mert Tulum, *a.g.e.*, 572. Dergâh-ı âlî yeniçerileri, devlet kapısındaki yeniçeriler anlamına gelir.

¹⁸ İbnülemin Dahiliye (İE.DH), nr. 15/1366, 27 Kasım 1691/6 Rebî'ü'llevvel 1103.

¹⁹ Verildikleri kalemlere göre berat çeşitleri için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1988, 132-134.

²⁰ *Hüccet*, Osmanlı mahkemelerinde şahitler huzurunda kadı tarafından hazırlanan ve delil niteliği taşıyan resmî ve hukukî bir belgedir. Hüccet için bk. Mustafa Oğuz – Ahmet Akgündüz, “Hüccet”, *TDVİA*, İstanbul 1998, XVIII, 446-450.

²¹ *Rûsûm*, vergiler anlamında olup *resm* kelimesinin çoğuludur.

²² *Mübaşir*; vekil, teftişçi, iş eri, hâkim, vali, serdar, subaşı, âmil, nazır, zabıt gibi sorumluluğu ve görevi olan resmî kişi anlamlarına gelmektedir. Bk. Mert Tulum, *a.g.e.*, 1294.

mübaşeretıyla ve mahkeme marifetiyle yine merkezden gönderilen mühürlü ve nişanlı defterlerde yazılı vazîfeler ilk önce mütevellilerin ve ehl-i vezâyifin huzurunda okunur, sonrasında herkesin önünde hesaplanıp mahkeme vasıtasıyla acilen tahsil edilerek mübaşirle merkeze gönderilirdi. Mübaşirler, aylıkları mütevellilerin ellerinden alırlardı. Elllerinde hazine-i amireden mühürlü ve nişanlı (tuğralı) rûznâmçe-i hümayun²³ sureti olmayan mütevellilerden birer aylıklar çabucak toplanırdı. Her evkaftan birer aylık vazîfeleri ne kadar ise – olmayabilir de – kadılarca defter hazırlandıktan sonra mühürlenip imzalanarak birer aylıklar defteriyle birlikte mübaşire verilirdi. Hesaplar bu defterle görülürdü. Tahsilde, aslında bir hususun da altı çiziliyordu: her kazada ne miktar evkaf varsa, yevmiyesi ve birer aylığı ne olursa hesaplanması isteniyordu. Hem günlük hem aylık hesap dikkate alınıyordu; çünkü vakıf o vakit bir aylık (30 günlük) vazîfe masrafını tam karşılayan meblağı ödeyemeyebilirdi, yani ödeyebileceği günlük miktar 30 günlük yevmiyeden daha azına da tekabül edebilirdi. Tahsil edilen bu aylıklar, Dergâh-ı âlî kapı kullarının bahşişleri içindi ve *mirî mal* (devlete ait gelir) idi.²⁴

Sipah, yeniçeri ve diğer kapı kullarına dağıtılan cülus-ı hümayun bahşişleri toplanan bu aylıklardan karşılanıyordu.²⁵ Öyle anlaşıyor ki yevmiyesi defterde yazılı cihet (görev) sahiplerinden birer aylık berat resmi alınıyordu. Tedris (ders verme işi), tevliyet (mütevellilik), meşihat (şeyhlik), imamet (imamlık), cüz-hanlık (cüz okuyuculuğu) gibi tüm cihetlerin ve ayrıca “yevmiyeleri bilinen ve kayıtlı olanlar”ın bir aylığı berat resmi (resm-i nişân) olarak tahsil edilirdi.²⁶

Defterdar Sarı Mehmed Paşa 1694-1695/1106’nın olaylarını aktarırken *aylıkların toplanma usulünün* devletin içinde bulunduğu şartlara göre değişebileceğini yani devletin vergi politikasının “esnek”

²³ Rûznâmçe-i evvel kalemi tarafından tutulan *Rûznâmçe-i hümayun*, hazinenin gelir-gider hesaplarının tutulduğu defterlerdir. Bk. Erhan Afyoncu, “Ruznâmçe”, *TDVİA*, İstanbul 2008, XXXV, 277.

²⁴ BOA, Ali Emiri Süleyman II (AE.SSÜL.II), nr. 31/3094, 6 Temmuz 1688/7 Ramazan 1099.

²⁵ Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 2000, 260-261.

²⁶ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlğürel, TTK, Ankara 1998, 204.

bir niteliğe sahip olduğunu kastederek, evkaftan toplanacak birer aylıkların tahsil ve merkeze ulaştırma işinin bu kez mirîye ait olmayıp bizzat evkaf idaresine yüklendiğini kaydetmiştir. Devlete ait payın, masrafları da evkafa ait olmak üzere, evkaf tarafından merkeze götürülmesi vakıflar açısından bir yükü. Her vakfın mirî payı bizzat mı yoksa vakıflardan bir görevli, örneğin bir mütevellî, aracılığıyla mı merkeze teslim etmesi tercih ediliyordu? Eğer vakıflardan her biri ayrı ayrı teslim etmekle mükellef ise bazı vakıflar açısından bakılırsa, İstanbul'a gidiş-dönüş yapacak bir kişinin masrafı evkafın devlete vereceği payı geçeceği muhakkaktır. Bunun şart koşulması vakıfların itirazına açık kapı bırakılması demektir. Normal şartlarda mütekâidîn²⁷, duâgûyân (duacılar), sultan ve diğer vakıfların mürtezikalı ve kale neferlerinin birer aylığı bizzat mirî tarafından toplanması kadim bir kanun olduğu belirtilmişti, ancak seferin yakın olması sebebiyle beratların yenilenmesine müsait bir vakit olmadığından dolayı bu kez bahsi geçen gruplardan "her biri"nin "bizzat" İstanbul'a gidip toplam 71 yük 35.400 akçe tutan birer aylıklarını hesaplamaları ve evkaf nazırları, mütevellîleri, kale dizdarları²⁸ ve ağaları (kalede mevcut askerî sınıfların ağaları) aracılığıyla bu aylıkların tahsili buyurulmuştur.²⁹

Seferlerin devamı ve asker ihtiyacının artmasıyla evkafın sırtındaki külfetin niteliği ve niceliği değişti. 1695-1696/1107 olayları başlığı altında Nemçe üzerine gerçekleştirilecek seferden bahseden Râşid Mehmed Efendi bu seferde ziyade asker tedariki gereğinin altını çizerek, oldukça çok gelire sahip İbrahim Hân-zâde, Cevân Kapucu-zâde ve Köprülü Mehmed Paşa evkafı mütevellîlerinin "malen ve beden" *sefere iştirak* imkânları bulunduğundan dolayı adamlarıyla sefer için görevlendirilmelerinin yerinde görüldüğünü belirtmiştir.³⁰ Vakıf

²⁷ *Mütekâidîn*, Osmanlı'da devletten maaş alıp da hizmet veremeyecek duruma gelen görevlileri ifade eder. Bk. Mehmet İpşirli, "Tekâüt", *TDVİA*, İstanbul 2011, XL, 340.

²⁸ *Dizdar*, kalenin korunmasında ve idaresinde sorumlu görevli. Bk. Yusuf Oğuzoğlu, "Dizdar"; *TDVİA*, İstanbul 1994, IX, 480-481.

²⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayât, Tahlil ve Metin* (1066-1116/1656-1704), haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995, s. 254; Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, I, 1071-1114/1160-1703, haz. Abdülkadir Özcan – Yunus Uğur – Baki Çakır – Ahmet Zeki İzgöer, Klasik, 1. Baskı, İstanbul 2013, 492.

³⁰ Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, I, 519.

kurucuları tarafından hazırlatılan ve içinde vâkının şartlarını içeren vakfiyenin kapsamı dışında kalan ve hatta vâkının şartlarına aykırı bu ve benzeri durumlar, savaş gibi olağanüstü şartlarda devletçe vakıf hukukunun ve vâkının şartlarının çiğnenebileceğine işaret ediyor.

Yüzyılın ikinci yarısına girerken, masraflar gittikçe artmaktaydı ve daha da kötüsü gelirin arttırılıp masrafların azaltılarak bir gelir-gider dengesi oluşturma pek mümkün olmadığı düşünülüyordu.³¹ Yine de bahşişlerin ödenmesi bir zaruretti. Sık sık taht değişikliğinden dolayı bu tür bahşişler merkezî hazineye yük olmuştu. IV. Mehmed'in cülusu³² dolayısıyla tüm ocak halkına toplam 660.000 akçe ödemek zorunda kalınmıştı.³³ IV. Mehmed'in vermek zorunda kaldığı bu meblağ, 28 Nisan 1646/12 Rebî'ü'l-evvel 1056'dan 27 Aralık 1646/19 Zî'l-kaade 1056 tarihine kadar sekiz ay sekiz günlük Şam hazinesi defterdarı Murad Paşa'nın rûznâmçesine göre "hac masrafları", "sair ihrâcât (diğer çıkışlar)" ve "edâ-ı duyûn (borç ödemeleri)" için sarf edilen³⁴ 12.280.848 akçenin 5,37%'sine tekabül etmekteydi. Defterdar Ali'nin 8 Ocak 1647/1 Zî'l-hicce 1056'dan 5 Şubat 1648/10 Muharrem 1058'e kadar toplam bir yıl bir ay on günlük rûznâmçesine göre ise Şam hazinesi mukataalarından³⁵ elde edilmiş olan 17.196.252 akçe karşısında söz konusu bahşişin oranı 3,84%'tü. Yine bu yıllardaki hac masrafı karşısındaki oranı yaklaşık olarak 6%'ya yakındı.³⁶

Hazinede yeteri kadar para olmadığı için bahşişleri ödeyemeyen³⁷ II. Süleyman'ın³⁸ cülus bahşişi 4.557 kese olup³⁹ bu, yaklaşık olarak 100

³¹ Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, 106.

³² Sultan IV. Mehmed'in cülusu 8 Ağustos 1648/18 Receb 1058 tarihinde vaki olmuştur. Bk. Hezarfen Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, 246.

³³ Abdülkadir Özcan, "a.g.m", 112-113.

³⁴ BOA, MAD.d., 1647, s. 5.

³⁵ *Mukataa*, vergi gelir ünitelerinden biridir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Genç, "Mukâtaa", *TDVİA*, Ankara 2020, XXXI, 129-132.

³⁶ BOA, MAD.d., 932, s. 1.

³⁷ Ali İrfan Kaya, *II. Süleyman'ın Hükümdarlığı ve Osmanlı Devleti (1687-1691)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum 2015, s. 17.

³⁸ II. Süleyman'ın cülusu 8 Kasım 1687/2 Muharrem 1099'dur. Bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, 395.

³⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın aktardığı 1687-1688/1099 olayları için bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 271.

milyon akçe demekti. Bu miktar, 1691 yılına ait defterde kayıtlı Şam kazasındaki vakıfların yıllık vazîfe harcamalarından (4.110.480 akçe)⁴⁰ yaklaşık olarak yirmi beş kat daha fazlaydı, muazzam bir tutar. Demek oluyor ki bu bahşiş Şam'daki vakıfların dört yıllık vazîfe masraflarını karşılayabilirdi. Acaba Osmanlı ülkesindeki tüm vakıfların bir aylık vazîfelerinin toplamı, II. Süleyman'dan talep edilen bahşişi karşılayabilir miydi? Savaşların devam ettiği bir süreçte II. Ahmed'in cülus bahşişi hazineyi sıkıntıya sokmuştu. Hazinesinin boş olduğu bir vakitte tahta geçen III. Ahmed zamanında ise dönemin defterdarı Sarı Mehmed Paşa'nın çabalarıyla bahşişi karşılayacak miktar, Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi'nin terekesinden sağlanmıştı.⁴¹

Berat yenileme işlemlerinden sağlanan akçeler sadece cülus bahşişlerini ödemek için değildi tabii ki, aynı zamanda *yenicherilerin mevâciblerini karşılayan parasal bir kaynak* haline dönüşmüştü. Şam'da bulunan evkaf mütevellilerinin tahvilinden, 1687-1688/1099'da II. Süleyman'ın cülusunda mürtezikanın birer aylık berât resmi akçeleri, Şam Kalesi muhafazasındaki Dergâh-i âlî yeniçerilerinin 1686-1687/1098'in reşen (Recep, Şaban ve Ramazan ayları mevâcibi) ve lezez (Şevval, Zilkaade ve Zilhicce ayları mevâcibi) mevâciblerine⁴² havale olunmasına hükmedilmişti. Kaledeki yeniçerilerin yevmiyeleri 8.445 akçe olup söz konusu yılın reşen ve lezez mevâcibleri için belirlenen meblağ toplamda –belgeye göre– 253.350 akçeydi. Havale olunacak bu miktar, sadece otuz günlük yani bir aylık için yapılacak bir ödemeydi (253350 / 8445 = 30). 26 Aralık 1687/20 Safer 1099 tarihli belgede berat resmini ödemekle mükellef tutulan Şam vakıflarından 253.450⁴³ akçe tahsil edilmesi hesaplanmıştı. Bu tutar, Şam'daki on sekiz vakfın her birinden bir aylık vazîfe harcamalarından oluşuyordu. Her bir vakfın aylık (30 günlük) ödediği/ödeyebildiği vazîfe miktarı 12 (ay) ile çarpıldığında her bir vakfın tahmini yıllık (360 günlük) vazîfe masrafı – en azından devletin tahsil etmeyi düşündüğü veya vakfın gücü yettiği

⁴⁰ Berat resmi için vakıflardan toplanacak aylık vazîfe miktarları dikkate alınarak yıllık vazîfe harcamaları tahmin edilmiştir. BOA, MAD.d, 1877.

⁴¹ Abdülkadir Özcan, "a.g.m", 112-113.

⁴² *Mevâcib* için bk. Erhan Afyoncu, "Mevâcib", *TDVİA*, Ankara 2004, XXIX, 418-420.

⁴³ Akçe miktarları toplandığında çıkan toplam 255.250 akçe olduğu tespit edilmiştir.

miktar üzerinden bir hesap yapılırsa – elde edilebilir. Buna göre on sekiz vakfın yıllık en az 3.063.000 akçe vazîfe masrafı olduğu tahmin ediliyor. Ancak belgede her bir vakıf için kaydedilen bir aylık (30 günlük) vazîfe miktarı diğer aylar için geçerli olmayabilir.

Vakıflardan tayin ve havale olunan meblağ 12 Aralık 1687/6 Safer 1099'da ortalama olarak 287.624 akçe Hasan Yazıcı tarafından hazine-i amire defterlerine gelir ve masraf olarak kaydedildiği, vakıflar ve ödedikleri akçeleri içeren belgedeki listenin hemen devamında belirtiliyor.⁴⁴

Cülus-ı hümayun için Şam, Kudüs, Trablusşam, Sayda, Remle, Gazze ve Leccûn'da evkaftan ve mirî mukataalardan, evkaf mütevellileri ve mukataa eminlerinden, cevâlî-horân⁴⁵ ve kale neferlerinden birer aylık vazîfelerinin tahsil olunması için mahkeme tarafından mühürlü evkaf defterleri talep edilmişti. Onlar da defterleri vermemek adına ayak sürüyerek merkeze tepkilerini dolaylı yollarla ortaya koysalar da bu hususta gereği yapılarak vazîfelerin Şam hazinesine teslim edilmesi ve mahkemelerce, mühürlü defter gereğince, vazîfelerin tahsil olunup hazineye teslimi hususunda emir talep edilmişti. Valiler muhatap alınarak, tüm makbuz ve hüccetin İstanbul'a gönderilmesi şart koşulmuştu. Şam hazinesine gönderilecek hac malından Nablus Sancakbeyi Süleyman'ın zimmetinde, 1686-1687/1098 yılı malından 5.800 kuruş ve 1687-1688/1099 yılı malından ise 13.000 kuruş olmak üzere toplam 18.800 kuruş bulunuyordu. Sancakbeyinin, hac masraflarını karşılayacak bu meblağı vermesi için sultan emri gerekiyordu.⁴⁶

Şam defterdarı Seyyid Ahmed'in arzı üzerine, 9 Temmuz 1688/10 Ramazan 1099 tarihli olup Şam paşasına ve kadısına gönderilen hükme göre Şam eyaletindeki vakıflardan, mirî mukataalardan ve kale neferlerinden birer aylık berat resminin tahsili için ferman gönderilmişti. Şam Kalesi muhafazasında olan Dergâh-ı âlî yeniçerilerinin mevâcibleri

⁴⁴ BOA, AE.SSÜL.II, nr. 20/2064, 26 Aralık 1687/20 Safer 1099.

⁴⁵ Ücret alanlar anlamına gelir. Ayrıntılı bilgi için bk. Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Cevâlî", *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 436-437.

⁴⁶ BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), nr. 2935, s. 305, 27 Mayıs 1688/26 Receb 1099 tarihli Şam, Kudüs, Trablusşam, Sayda, Remle, Gazze, Leccûn'daki kadılara ve mütesellimlere hitaben yazılan hüküm.

için on sekiz vakıftan 253.000 akçe “sebeb-i tahrir hükmü”yle⁴⁷ havale yapılmıştı. Yine iki adet “sebeb-i tahrir hükümü”yle 283.000 akçe Şam’daki vakıflardan gene Şam Kalesi muhafazasındaki neferlere havale edilmişti. “Mukataacı sicili” olan defter gereğince Şam’daki vakıfların mütevellilerinden vazîfe akçeleri talep edildiğinde, mütevelliler “ber-vech-i meşrûtamızdır rûsûm-ı berât bu kadar” deyip rahatsızlıklarını dile getirmişti. Hazine-i amirede mevcut baş muhasebe defterlerine bakıldığında görülen şu ki 1687-1688/1099’da cûlus-ı hümayun gerçekleştiği vakit, rûsûm tahriri ve beratlardan, Şam vakıflarından vazîfe alanların berat resmi akçelerinden Dergâh-ı âlî yeniçerilerinin “mevâcib”leri, “zarar-ı lahm (et farkı⁴⁸)”ları, “zahire baha (tahıl bedelleri)”ları ve “cuka baha”ları için 57.0643 akçe havale edilmiş ve bu, derkenârla⁴⁹ arz edilmişti.⁵⁰

Her cûlusta beratlar yenilenirken bedel ödenmesi gereğini veya usulünü içeren vakfiyeye atıfta bulunan mütevellinin yukarıdaki cümlesinden, vâkıfın şartlarına riayet ettiği ve talebe ayak dirediği anlaşılıyor. Mütevellilerin tavrından dolayı, havale olunması beklenen akçelerin eksik kalacağı açık. Şam kazasında ve eyaletinde gerek meşruta gerek medrese ve gerek diğer evkaf, mirî mukataalar ve kale neferlerinden birer aylık berat resmi tahsilinde ayak sürüyen ve muhalefet eden müteveli veya mütevelliler olur ise tevliyetleri başkalarına tevcih olunması talebi arz olunmuştu. Belirli yerlerden aldıkları ücretler (vazîfeler) ile geçimini sağlayan insanların hukukunu koruma ve kendisine teslim edilen tevliyet görevine sadık kalma zarureti, sultanın emri karşısında mütevellilerin isteksiz kalmalarına sebep olmuştu. Genellemeye gitmeksizin, vakıf idarecilerinin bu rahatsızlıklarını bir tür *yerel tepki* olarak algılamak mümkündür. Örnek niteliği taşıması açısından, vakıflar olarak bu yerel tepkinin belki de tek bir sebebi vardı; geçim. Çünkü örneğin 17. yüzyılda Balıkesir’de ekmek fiyatlarına bakıldığında, fiyatlarda meydana gelen değişimin 1667 ve

⁴⁷ Sultanın tuğrasını taşıyan *sebeb-i tahrîr hükmü*, maliyede hazırlanan belgelerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, 192-195.

⁴⁸ Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Seferi! Prut Seferi’nde Organizasyon ve Lojistik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, 69.

⁴⁹ *Derkenâr*, belgelerin kenarlarına kaydedilen açıklamalara veya konuyla ilgili kayıtlara denilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, *a.g.e.*, 142-143.

⁵⁰ BOA, MAD., nr. 2935, s. 355.

1688-1689'larda vuku bulduğu görülüyor. Ekmeğin 5 akçeye yükseldiği bu dönem hariç, 17. yüzyıl boyunca ekmek 1 akçeye satılmıştı.⁵¹

Kaledeki Dergâh-ı âlî yeniçerilerinin mevâciblerine havale olunan “havale akçeleri” yeniçerilerin cemaat ağası olan Osman Ağa tarafından, “sebeb-i tahrir hükmü” gereğince, kadı aracılığıyla vakıflardan toplanmıştı. 17-26 Eylül 1688/Evahir-i Zi'l-kaade 1099 tarihli defterde berat resmiyle mükellef tutulan yine Şam'ın on sekiz vakfı için toplam 253.450⁵² akçe tayin edilmişti.⁵³

Ferman ve sicil-i mahfuzdan (kadı defterleri veya sicilleri) çıkarılan imzalı defter gereğince, berat resmi için Şam defterdarı es-Seyyid Ahmed Efendi'nin Şam'daki vakıfların vazîfe sahiplerinden toplamış olduğu birer aylık vazîfe miktarları ve yüz kırk vakfın ismi belgede kayıtlıdır. Bu vakıfların birer aylık vazîfe tutarı toplam 221.685 akçe olup yıllık vazîfe masrafları ise 2.657.220 akçeye ulaştığı tahmin ediliyor. Bu bir yıllık vazîfe tutarıyla, II. Süleyman'ın cülus bahşisinin ancak 2,66%'sı karşılanabilirdi. Vakıflar aracılığıyla iâşesini temin etmeye çalışan ihtiyaç sahipleri ve görevlilerin (mürtezika) sofrasındaki rızık, kulların dışının kovuğuna bile yetmezdi. “Vakf harâbe müşrif olmağla tahsil olunan birkaç vakıf ehli olub” şeklindeki kayıttan, *devletin bir vakıftan o vakit toplayabildiği ve vakıfların ödeyebildiği mevcut vazîfe sahiplerinin bir aylık maaşları hesap edilerek berat resmini tahsil ettiği* anlaşılıyor.⁵⁴ Tahsili ferman olunan vakıflardan *mevcut ve mümkünü'l-husûl olup mübaşirin kabzettigi/kabzedebildiği meblağ*⁵⁵, mirîye ait kısımdır. Daha doğrusu devlet, umduğunu değil bulduğunu alabiliyordu.

1695 Şubatına gelindiğinde – II. Mustafa'nın cülusunda – İstanbul, Anadolu ve Rumilindeki sultan, veziriazam, ağalar ve diğer vakıflardaki hizmetçi vazîfelerine ait berat resmi için bir defter⁵⁶ düzenlendiği görülüyor. Bu deftere göre tahsil için vakıflara tahsis edilen günlük 99.080 akçe olup aylık 2.972.400 akçeydi; İstanbul'dan 1.747.200,

⁵¹ Serdar Genç, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir’de Ekmekçi Esnafı”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, Uludağ 20007, 64.

⁵² Akçe miktarları toplandığında çıkan toplamın 220.820 akçe olduğu görülmüştür.

⁵³ BOA, AE.SSÜL.II, nr. 17/1696, 17-26 Eylül 1688/Evahir-i Zi'l-Kaade 1099.

⁵⁴ BOA, AE.SSÜL.II, nr. 17/1696, 17-26 Eylül 1688/Evahir-i Zi'l-Kaade 1099.

⁵⁵ BOA, İbnülemin Evkaf (İE.EV), nr. 25/2985.

⁵⁶ BOA, MAD, nr. 4941, s. 3-25, 7 Şubat 1695/22 Cemâziye'l-ahir 1106.

Anadolu'dan 756.870 ve Rumilinden ise 468.330 akçe aylık (30 günlük) olarak toplanmasına karar verilmişti. Defterdeki kayıtlar dikkate alındığında İstanbul, Anadolu ve Rumili'ndeki vakıfların toplam yıllık vazîfe masrafları 35.668.000 akçe olduğu kabul edilse bile bu meblağ, II. Süleyman'ın cülus bahşişinin yaklaşık olarak 1/3'ünü ancak karşılayabilirdi.

Bir vakfın İstanbul'daki mürtezika vazîfelerinden başka Sigetvar, Temeşvar, Belgrad, Beçkerek'teki ehl-i cihât (görevliler) ve hizmetçiler İstanbul, Edirne, Havsa, Bergos ve diğer mahallerde ve Anadolu'da Şam, Halep, Payas, Bor, Niğde ve diğer yerlerdeki bilcümle bir defada defter edilip ser-bölüğün (bölükbaşı) eline verilmiş ve hâsıl (gelir) tahsil ettirildikten sonra ilgili "kâime (tezkire)" mahaline kaydedilmişti. Her vilayetteki ehl-i cihâtın vazîfesi o vilayetteki vakıf mahsulünden verilirdi. Bir vakfın İstanbul'dan başka diğer vilayetlerdeki ehl-i cihâtının vazîfeleri, diğer vakıfların ehl-i cihâtı gibi, mütevellilerinden talep olunması isteniyordu. Merkezî hükûmet, mirî malı doğrudan vakıflardan alarak "aracı unsuru" ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Çünkü hazine malına doğrudan ve süratle ulaşmak gayesindeydi. Gönderilen kaimedeki vazîfelere Sigetvar'da Sultan Süleyman'ın türbesinde olan ehl-i cihâtın vazîfeleri, Beçenek'te bulunan cami, vakıf hizmetçileri ve diğer ehl-i cihâtın vazîfeleri, Belgrad'da ve Temeşvar'daki yine vakıf hizmetçileri ve ehl-i cihâtın vazîfeleri, yevmiye olarak, 1.197 akçeydi. Bunların ne evkafı ve ne de ehl-i cihâtı kalmamıştı. Talep olunan akçe yekûnuna (toplamına) bu miktar da dâhildir ve günlüğü 1.197 akçe olan vazîfelerin 180 günlüğü/altı aylığı (180 gün x 1197) 215.460 akçeydi. Bu yüzden vazîfelerinin affolunması talep edilmişti. Ayrıca Vişegrad, Sokol'da dahi vakfın imareti, camii, hizmetçileri, ehl-i cihâtı olup günlük 340 akçe vazîfeye sahiplerdi ve bu miktar da yukarıda verilen günlük yekûna dâhildi ve vakfın buradaki evkafının durumu da farklı değildi.⁵⁷

Hem mütevellî ve hem de mürtezika tarafından sunulan ve mirîye verilmesi gereken *birer aylıkların devlet tarafından affını* talep eden arzuhâllere rastlamak mümkündür. Bâbüssaade ağasının nezaretinde olup İstanbul'da bulunan İskender Paşa ve Sinan Ağa vakıfları

⁵⁷ BOA, İE.EV., nr. 22/2665.

mürtezikalarına verilen vazîfelerin bir aylığı 3.270 akçeydi. Vakıflar zayıf olduğundan ve ödemeye iktidarı olmadığından dolayı, merhameten *inâm* olunması mürtezika tarafından arz⁵⁸ ile talep edilebiliyordu; ancak vakfın talebi yerine getirilip getirilmediği bilinmiyor.

27 Temmuz 1691/gurre-i Zi'l-kaade 1102 tarihli defter, cülus-ı hümayun için Anadolu muhasebe kaleminde kayıtlı Trablusşam vakıflarından akçe tahsiline dair bir listeyi içermektedir⁵⁹. Bu defterde eyalete tabi kazalardaki – bazı – vakıfların isimleri, nefer sayıları, günlük ve aylık (30 günlük) vazîfe akçe miktarları sıralanmıştır: Trablusşam kazasındaki vakıfların günlük vazîfe akçesi 988, aylığı (988x30) ise 29.640 akçe olarak hesaplanmıştı. ‘Akkâr kazasındakilerin günlüğü 145, aylığı 4.350 akçe; ‘Arkâ kazasındaki evkafın günlüğü 26, aylığı 780 akçe; Markab kazasında bulunanların günlüğü 52, aylığı 1.560 akçe; Selemiyye kazasındakilerin ise günlüğü 86, aylığı 2.580 akçe olarak muhasebesi yapılmıştı. Bu kazalardaki vakıflar cülus için aylık 38.910 akçe ödeyecekti.

Yaklaşık olarak 1695’in martında vakıfların cülus resmini içeren bir başka defterde⁶⁰ Selanik, Yenice-i Vardar, Karaferya gibi kazalarda bulunan vakıflardan aylık olarak tahsil edilecek vazîfe miktarı 101.825 akçeydi. Tırhala, Yenişehir, Belgrad-ı Arnavud, Ohri, Yanya, İlbasan, Manastır, Avlonya, Delvine ve diğer bazı kazalardaki vakıflara tahsis edilen aylık vazîfe 44.385 akçe olup farklı bir başlık⁶¹ altında derlenmişti. Diğer taraftan Siroz, Gümülcine, Hatunili, Sultanyeri, Nevrakob, Kavala, Timurhisar, Dimetoka ve diğer bazı kazalara ait vakıflardan⁶² toplam 49.805 akçe aylık vazîfe toplanmasına hükmedilmişti.⁶³ Bu defterde dikkat çeken bir husus vardır ki o da yirmi üç adet zaviye vakfının vazîfe

⁵⁸ BOA, İE.EV., nr. 24/2863, 17 Şubat 1692/29 Cemâziye’l-evvel 1103.

⁵⁹ BOA, MAD, nr. 1875, s. 3, 6-7. *İcmâl-i şehriyye-i evkâf der-Eyâlet-i Trablusşam berâyı cülûs-u hümayûn der-Kalem-i muhâsebe-i Anadolu.*

⁶⁰ *Sûret-i defter-i resm-i cülûs-u evkâf-ı mezkûrîn der-Selanik ve Siroz ve Yenice-i Vardar ve gayrihi der-sene 1106 (1694-1695) tâbi-i evkâf-ı Küçük.*

⁶¹ *Sûret-i defter-i resm-i cülûs-u mürtezikağân-ı evkâf-ı Tırhala ve Yenişehir ve Belgrad-ı Arnavud el-vâkı’ der-sene 1106.*

⁶² *Sûret-i defter-i resm-i cülûs-u Kaza-ı Siroz ve gayrihi ‘an-evkâf-ı cevâmî’ ve gayrihi der-sene 1106.*

⁶³ BOA, Cevdet Maliye (C.ML), nr. 114/5074.

miktarları kaydedilmemiş. Bunun sebebi muhtemelen ya harap ya muaf ya da farklı bir yere tahsis edilmişti.

Erzurum'da bulunan cami ve zaviye vakıflarının birer aylık akçeleri tahsil edilip mübaşire teslim olunmuştu. 25 Mayıs-3 Haziran 1695/evâsıt-ı Şevvâl 1106 tarihinde tahrir edilen deftere göre Erzurum'da vakıflardan toplanan bir aylık 14.060 akçeydi. Erzincan'da oturan ehl-i cihat ve ehl-i vezâyifin birer aylıkları ise 3.240 akçeydi. Trabzon'da vazîfeye mutasarrıf olan vazîfe sahiplerinin mirî tarafından 3 Temmuz 1695/21 Zilkaade 1106'da kabzedilen birer aylıklarının toplamı 24.660 akçeydi. Erzurum, Trabzon, Erzincan, Kelkid, Giresun, Rize, Kuruçay ve diğer kazalarda bulunan vakıfların bazıları tamamen ve bazıları kısmen harap olduğundan dolayı vazîfelerinin tahsili mümkün olmamıştı. Gümüşhane kazasındaki vakıf mürtezikalılarının vezayifi Gümüşhane emininden tayin edilmekteydi. Karahisar-ı şarki ve Pasin kazalarının mürtezikalıları beratlarını yenilediklerini ve vazîfelerini kendileri hazineye teslim edeceklerini bildirmişlerdi. Erzurum'da bulunan zaviyeler "timara tashih olunup" bazısının sefere ve bazısının da bedeliyelerini eda ediyor olmaları, bazı defter suretlerine zaviye vakıflarına ait vazîfe miktarlarının kaydedilmemesinin muhtemel sebebi olabilir. Bu kazalardan Giresun kadısının arzı kazadaki vakıfların durumuna ışık tutmaktadır. Kazada vazîfeli bir kimsenin olmadığı, defter suretinde belirtilen vakıf isimlerinin mevcut, ancak cisminin nâ-mevcut olduğu ve mirîye ait vazîfeli kimsenin olmadığı kadı tarafından arz edilmişti. Gümüşhane kazası ve buraya bağlı birimlerin vazîfelerini tahsil için mübaşir geldiğinde, cihat tasarruf edenler mahkeme huzuruna getirilmişti. Mübaşirin getirdiği ferman önlerinde okunup sicil-i mahfuza kaydedildikten sonra imamlar, hatipler ve diğer cihat sahipleri "bu ana dek bizlerden defter ve emr-i alişan ile başka talep olunmayıp ümena (eminler) beratlarında ve kendi elimizde olan beratlarda resm-i berat emin elinden hazineye teslim olunmuştur" deyip mübaşire bir akçe dahi vermediklerini Gümüşhane kadısı 22 Haziran 1685/10 Zilkaade 1106'da arz etmişti. Öyle anlaşıyor ki merkezî hükümetin vergi tahsil politikasının tayininde vakıflar bihaberdi; çünkü görevliler vazîfelerini emine teslim ettiklerini beyan ederken – ki ödeme usulü muhtemelen onlara göre böyleydi – diğer taraftan merkezce, mübaşir kanalıyla tahsil usulü tatbik ediliyordu. Vazîfeliler/vakıflar ve merkezî hükümet tahsil

ve tediye usulü noktasında mutabık olamadıklarından dolayı mesele mahkemeye kadar intikal etmişti. Böylece devletin vekili (mübaşir) ile vakıf görevlileri vergi tahsil ve tediye usulünün karmaşıklığından kaynaklı kadı huzuruna çıkmak zorunda kalmıştı. Doğrudan merkezden mübaşir gönderilmesi, bu verginin de tek elden toplatılma usulüne tabi kılınmaya çalışıldığı anlaşıyor. Verginin elden ele dolaşp zimmetlere geçmeden doğrudan merkezin atadığı bir vekili vasıtasıyla merkezî hazineye ulaşması her halde daha makul ve karlı bir yoldu.

Aynı şekilde 3 Haziran 1695/20 Şevval 1106 tarihli Kuruçay kadısının arzı Kuruçay kazasında vazîfeli bir ferdin olmadığı ve mübaşirin eli boş İstanbul'a dönmek zorunda kaldığını kaydetmektedir. 23 Haziran-2 Temmuz 1695/Evasıt-ı Zilkaade 1106 tarihli Rize kadısının arzı da aynı soruna işaret ediyordu. Kürtün kadısının 7 Temmuz 1695/25 Zilkaade 1106 tarihli arzına göre Kürtün kazasındaki cami, mescit, zaviye ve mezralar malum olmayıp mürur-u zamanla harap olup vakf (vakfedilen mal) ve mürtezikası yok olmuştu. Bu yüzden vazîfe tahsili de mümkün olmayıp mübaşire bir akçe verilememişti. Trabzon eyaletinde 1694-1695/1106 yılı için tertip edilen evkaf vazîfe defteri suretine göre, yirmi dört vakıftan tahsil edilen bir aylık vazîfe 27.300 akçeydi. Bunlara ek olarak, yine aynı yılda Erzurum eyaletindeki evkaf mürtezikalarının defter suretine göre Erzurum kazasında seksen bir vakıftan 25.650 akçe, Karahisar-ı şarki kazasındaki elli yedi vakıftan 11.730 akçe, Erzincan kazasındaki yirmi yedi vakıftan 4.230 akçe ve Tercan kazasındaki bir vakıftan ise 240 akçe aylık vazîfe akçesi toplanmıştı.⁶⁴

2. İm d â d i y e

Girit Savaşları ile başlayan (1645) uzun ve masraflı savaşlar yaklaşık olarak çeyrek asır sürmüş, ancak 1669'da son bulmuştu. Osmanlı Devleti 1663'te de Avusturya ile savaşa girmiş, 1672'de Lehistan ile başlayan savaşlar 1676'ya kadar devam etmişti. Diğer taraftan Osmanlı Devleti Ruslar ile 1678-1681 yılları arasında savaş halindeydi. 1683'te yine Avusturya ile girdiği, ancak daha sonra bazı devletlerin de katılımıyla

⁶⁴ BOA, İE.EV., nr. 25/2985.

genişleyen savaş 1699 *Karlofça Anlaşması* ile bitmişti⁶⁵. Bu savaşlar süresince Osmanlı memleketleri her açıdan *bitkin* bir duruma düşmüş, yenicilerin varlığına rağmen, asker tedariki zorunlu kılınmıştı.⁶⁶

Savaşlar, mali açıdan ülke hazinesine darlık yaşatmıştı. Osmanlı'nın savaş içinde olduğu 1670-1680 arası yıllar, merkezî hazineyi akçe arayışına itmişti⁶⁷. Büyüyen bu savaş 1687-1688'de, 17. yüzyılın ikinci yarısında en yüksek bütçe açığına zemin hazırlayacaktı⁶⁸. Bununla birlikte 1687 yılında, ülkeyi şiddetli bir kuraklık vurmuştu⁶⁹. Üç cephede devam eden savaşlar iç ve dış hazineyi tüketmişti. Kapıkulu ocaklarının biriken maaşları, devleti 1687/1098'de *imdad-ı seferiye* ile zengin tüccar ve devlet adamlarından para teminine kadar götürmüş, seferler için zorla para alınmıştı. Saruca ve sekbanın ulufe ve bahşişleri yetim malından verilmiş, cami ve mescit paralarıyla da üstü tamamlanmıştı.⁷⁰

Savaşların oluşturduğu olumsuz şartlar devam ederken, imdâdiyenin kapsamı vakıflar aleyhine genişletildi. Öncelikle İstanbul ve çevresinde, imdâdiyenin, vakıf vazîfelerini kapsaması 1688 yılına rastlar,⁷¹ daha doğrusu 26 Ekim 1688/gurre-i Muharrem 1100 tarihi itibarıyla başlamıştı.⁷²

Osmanlı'da ortaya çıkan nakdîleşme ihtiyacını karşılamak maksadıyla atılan bazı mali adımlar sonucunda imdâdiyede mükellefiyet sınırı genişletilerek, imamlar ve hatiplere ek olarak “sadakaya muhtaç olanlar”ın dışında kalan ulema kesimi dahi bu vergi

⁶⁵ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, 1. Baskı, 1986, 32.

⁶⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, c. IV/I, Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı, Ankara 1995, 1, 3, 4, 8.

⁶⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2013, 168.

⁶⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, 15.

⁶⁹ Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I: Kuruluş ve Yükseliş Yılları*, çev. Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012, 306.

⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, III/I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Baskı, Ankara 1995, 486, 487-488.

⁷¹ Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, 271-72.

⁷² 1099/1688'deki olaylar altında verilen sultanların ve diğer vakıfların nısf-ı vazîfeleri mîrî için tahsîl edilip mütevellilerince hazineye teslim olunmak üzere “mübaşir”lerin gönderildiğine dair kayıt, aslında mübaşirlerin gönderilme tarihi, en azından Ağustos-Eylül 1688/Zi'l-ka'de 1099'dan önce değildi. Anonim *Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, 1-2.

kapsamına alınmıştı. Tahsil kriterini anımsatan bu uygulama, iâşesini sağlayabilecek güce sahip kimselerden toplanmasını öngörüyordu. Birden fazla vakıftan vazîfe alan ulema mensubu bir kişi cûlus vaktinde sadece bir aylık vazîfe ödemesi yeterli miydi yoksa her vakfın bir aylık vazîfesini ayrı ayrı ödemesi gerekiyordu bilinmiyor. Eğer sonuncusuna maruz kalan ulema var ise imdâdiye de ulemanın geçim sıkıntısını artıracaktı.

Seferlerin sürekliliği ve ortaya çıkan asker tedarikinin masrafını karşılamaya mevcut hazine yeterli olmadığından dolayı başlarda zenginlerden “imdâd-ı seferiyye”⁷³ adı altında alınan akçeler bu kez “imdâdiye” olarak 8 Şubat-20 Ekim 1689 tarihleri arasında vakıflardan (sultan, vezir ve diğer bazı evkaftan) 16.492.335 akçe, borç ibaresi belirtilmeksizin, toplanmıştır.⁷⁴

Defterdar Sarı Mehmed Paşa da Râşid Mehmed Efendi⁷⁵ de *imdâdiyenin çıkış noktasını* sefer masraflarına bağlamaktadır. Vakıflardan rızıklanan *mürtezikanın iâşe akçeleri de devlet için bir sefer gelirine dönüşmüştü*. 21 Şubat-2 Mart 1689 tarihli olup Kudüs ve Şam sancak kadılarına imdâd-ı sefer-i hümayun için vakıf vazîfe sahipleri ve kale neferlerinin “altışar aylık” ulufelerinin tahsiline memur olan tahsildara, evkaf mütevellilerine, kale dizdarlarına ve vilayet ayanlarına hitaben bir hüküm⁷⁶ yazılmıştı. Hüküm daha önce söz konusu kazalarda, Kudüs ve Şam’da, kayıtlı vakıfların vazîfe sahiplerinden ve kale neferlerinden imdâd-ı sefer için “altışar aylık” vazîfelerinin tahsilini emreden bir fermanın neşrinden bahsetmektedir. Vazîfe akçelerinin beklenen süre zarfında tahsil edilip sefer masrafı için hazine-i amireye teslim edilmesinde öncelikle kadı sorumluydu. Doğal olarak vazîfe akçelerinin toplanması için tayin edilen tahsildar ve tahsildara vazîfe akçelerinin tesliminden sorumlu mütevellilerin gecikmesinden ve arızalardan ötürü kendisine hesap sorulacak kişiydi kadı. Sefer için elzem olan akçelerin teslimi fermana rağmen gecikmişti, bu gecikme sultan tarafından ihmalkârlık ve tembelliğe yorulmuştu. Her zamanki gibi bu sefer de

⁷³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın aktardığı 1686-1687/1099 olayları için bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, 221.

⁷⁴ Ahmet Tabakoğlu, “a.g.m”, 221; Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Maliyesi*, 266.

⁷⁵ Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, I, 298.

⁷⁶ BOA, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d), nr. 98, s. 144, h. 470.

önceki seferlerle kıyaslanamayacağı belirtilerek “külli hazineye muhtaç” olunduğunun anımsatılması, devletin bu dönemde de sefer için nakde ihtiyaç duyduğunu gösteriyor. Tahsil olunmuş her ne kadar hazır ve mevcut akçe bulunursa, merkezden gönderilen mübaşire teslim edilip hücceti yazıldıktan sonra hazine-i amireye gönderilmesi emredilmişti. Geriye kalan miktarın ise ordunun hareketinden evvel, asla “kusûr ve küsur kalmamak şartıyla”, tamamının daha önce maliye tarafından verilen emir ve defter gereğince toplanıp her ne şekilde olursa olsun merkezî hazineye teslimi isteniyordu.⁷⁷

17 Ağustos 1689/Gurre-i Zi'l-hicce 1101 tarihli belgeye göre sefer mühimmatı için Tokat'ta bulunan Gülbahar Hatun Camii Vakfı'ndan tahsili emredilen “altı aylık” vazîfe (180 günlük), Hameynü's-Şerifeyn (Mekke ve Medine vakıfları) muhasebesindeki deftere göre, 65.880 akçeydi. Vakfın aylık vazîfe masrafı (65.880/6) 10.980 akçe olup yıllık (360 gün) ise tahminen (10.980x12) 131.760 akçeydi. Bahsi geçen yılda imdâd-ı sefer için “bütün vazîfe sahipleri”nin “altışar aylık” vazîfeleri mirî adına alınmıştı. Ancak sonrasında *seferberlik* ile (*nefir-i âmm tarîkiyle*) sefere “davet olunan” eş-Şeyh Mustafa Tokadî, yedi neferle birlikte orduya katılmıştı. “Da'vet olunmak” ibaresinin kullanılmasının sebebi vakfa tabi olmasından kaynaklı olabilir⁷⁸. Tokadî merkeze bir arzuhal⁷⁹ yazarak, Tokat'taki Gülbahar Hatun Vakfı'ndan imdâd-ı seferiyye için talep olunan “altı aylık” vazîfesini *sefer harcı* (*harc-ı seferiyye*) için kendisine bağışlanmasını istemişti. Tokadî'nin bu talebi, seferberlik esnasında, imdâdiyenin vakıf vazîfelileri açısından bir tür “sefer bedeli” olarak görülmüş olabilir. Tabii, talebin İstanbul tarafından kabul edilip edilmediği bilinmiyor. Hazinesinin darlığına rağmen, sosyal devlet kimliği ön plana çıkartılarak ihtiyaç sahipleri kaderine terk edilmiyordu. Bazı eyaletlerdeki vakıfların bir yıllık vazîfeleri çıkartılarak, “mevcûd olan” evkaf mallarından vazîfe alanların “altı aylık” vazîfeleri hazîne-i amire tarafından imdâdiyye olarak tahsil edilmiş, diğer “altı aylık” ise

⁷⁷ Vakıf kaynaklarının savaş masraflarına kullanılması için bk. Kayhan Orbay, “Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarımları ve Savaş Finansmanı”, *Vakıflar Dergisi*, 27, Ankara 2013, 81-85.

⁷⁸ Nefir-i âmm usulü ve bedeli için bk. Murat Tuğluca, “Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşlarında Bir Savaş Finansman Kaynağı Olarak Nefir-i Âmm Bedeli (1688-1689)”, *Osmanlı Araştırmaları*, 61, İstanbul 2023, 91.

⁷⁹ BOA, AE.SSÜL.II, nr. 5/401.

vazîfe sahiplerine merhameten iade edilmişti. Tahsil edilen “altı aylık” vazîfe, sefer mühimmatı için tahsil edilmişti.⁸⁰

Bursa’da Abdal Mehmed Türbesi’ne günlük yedi akçe vazîfeyle türbedar olan Mehmed bin Mustafa İstanbul’a gidip beratının yenilenmesini talep etmişti. Eski beratı 8 Kasım 1687/2 Muharrem 1099 tarihi itibarıyla verilmişti. Sultan yine Mehmed Efendi’nin aynı şekilde türbedar olup günlük yine yedi akçe vazîfesini Bursa’da bulunan İkizceler ağnâmı mukataası malından ve emin⁸¹ olan kişilerin elinden almasını ve berat resminin emin tarafından hazineye teslimini uygun görmüştü. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra – 14 Temmuz 1690/7 Şevval 1101 tarihli belgeye göre – Mehmed Efendi, mahkemede, mukataadan mütekaid ve duâgûy vazîfesi alanların “altışar aylık” vazîfelerinin mirî tarafından tahsil edildiğini ve 1099 Mart ayının başından 1100 Mart ayının başına kadar bir yılda toplam vazîfesinin imdâd-ı seferiyye için alınmasından başka diğer “altı aylık” 1.260 akçe vazîfesini mukataadan tamamen tahsil ettiğini beyan etmişti.⁸²

Çorlu’da Sultan Süleyman Han evkafının eski mütevellisi Ahmed divan-ı hümayuna bir arzuhâl sunarak 1687-1688/1099’da vakfın mütevellisiyken, II. Süleyman’ın cülusu için bir aylık, imdadiye için ise “altı aylık” vazîfe akçelerini mirîye teslim etmişti. Mürtezikanın taamiye vazîfeleri 16.050 akçeydi. Vakıf mürtezikaları, taamiye vazîfelerini kendileri için mirîden alması hususunda mütevelliiye baskı yapmaya başlamıştı. Harameyn-i şerifeyn muhasebesindeki evkaf defterinde kayıtlı olan taamiye vazîfeleri, bir aylığı cülus için 16.050 akçe ve imdadiye için “altı aylık” (180 günlük) 96.300 akçenin mirî için alındığı büyük rûznâmçeden derkenâr olundu. Bunun üzerine Taamiye vazîfesi için mürtezikanın mütevelliiyi taciz etmemesi konusunda Edirne kadısına hitaben ferman yazılması talep edilmişti. Bu vakıa, mürtezikanın geçim sıkıntısı çektiğine işarettir. Altı aylığın hazineye teslimi, vakıflardan vazîfe alanlar açısından sıkıntı doğuracağı

⁸⁰ Kudüs için bk. BOA, MAD.d., 4982, 24 Safer 1100; Karaman eyaleti için bk. BOA, MAD.d., 5917, 24 Safer 1100; Trablusşam için bk. BOA, MAD.d., 1864, 23 Mart-1 Nisan 1689/Evâ’il-i Cemâziye’l-âhir 1100 .

⁸¹ *Emin*, devletin oluruyla bazı resmî hizmetleri yürüten görevli kimse. Ayrıntılı bilgi için bk. Halil Sahillioğlu, “Emîn”; TDVİA, İstanbul 1995, XI, 111-112.

⁸² BOA, İE.EV., nr. 23/2754.

aşıkardır⁸³. Vakıflar üzerinden geçinenlerin ekonomik vaziyeti ortadayken devlet, imdâdiye adı altında “altışar aylık” vazîfelere el koymaya hazırlanıyordu. Mürtezikanın içinde bulunduğu ekonomik şartları yansıtan benzer vakıalara rastlamak mümkündür. Örneğin Cisri Ergene’de Gazi Sultan Murad Hân İmaretî’nde her gün dört kile buğdayın unundan ekmek pişirilmesine dair vâkıfın şartına muhalefeten mürtezika “biz şart-ı vakfı bilmeziz” diyerek daha fazlasını talep etmeleri⁸⁴ de yine ihtiyaçtan kaynaklanıyordu. Sultan vakıfları ve diğer vakıflardan imdad-ı seferiyye için “altışar aylık” vazîfe akçeleri mirîye ödenip hazine-i amireye teslim edilmesi için defter tutularak baş muhasebeye verilmişti. Bu defterlerde Sultan Süleyman evkafından altışar aylık – vazîfeler, hizmetçiler, müderris efendi ve taamiye vazîfeleri – toplam 96.300 akçeydi. Taamiye vazîfelerinin hazineye teslim edildiği malumatı baş muhasebede derkenâr olunmuştu. Netice olarak mirîye alınan vazîfe akçesi talebiyle eski mütevellinin rencide edilmemesi için 30 Nisan 1693/24 Şaban 1104’te ferman yazılmıştı.⁸⁵

26 Mayıs 1694/Gurre-i Şevvâl 1105 tarihinden 20 Ekim 1694/gâye-i Rebî’ü’l-evvel 1106 tarihine kadar “altı aylık” bir süreyi kapsayan ve müderris, imam, hatip, sadat, duacılar ve diğer hizmetçilerin vazîfe akçelerine sefer imdadiyesi için İstanbul, Rumili ve Anadolu’da bulunan sultan, umera, ağalar ve diğer vakıfların vazîfe defteri tertip edilmişti.⁸⁶ Defterde her bir vakfın ilk önce ismi, akabinde kısmen günlük (30 günlük) vazîfe masrafları akçe olarak verildikten sonra, altı aylık (30 gün x 6 ay = 180 günlük) vazîfe harcamaları da akçe cinsinden kaydedilmişti. İstanbul, Anadolu ve Rumilide bulunan “bazı vakıflardan” vazîfe akçesi olarak 19.760.109 akçeyi tahsil için bahsi geçen defter tertip edilmişti. Kese hesabı olarak düşünüldüğündeysen 329 kese olup bu miktarın dışında kalan küsur pare 20.109 idi. 19.760.109 akçenin 12.432.409 akçesi İstanbul vakıflarına, 4.229.870 akçesi Anadolu’daki vakıflara ve 3.097.830 akçesiye Rumili vakıflarına aitti. Sultan II. Süleyman 4557 kese cülus bahşişi ile kullarını doyuramazken, devletin vakıflardan o vakit tahsil

⁸³ Kayhan Orbay, “a.g.m”, 85.

⁸⁴ BOA, TS.MA.e, 1130/9, 24 Mart 1688/21 Cemâziye’l-evvel 1099.

⁸⁵ BOA, İE.EV., nr. 23/2780.

⁸⁶ BOA, Evkaf-ı Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV.HMH.d), nr. 809.

ettiği 329 kese ile İstanbul, Anadolu ve Rumili'deki vakıflar kısmen de olsa ihtiyaç sahiplerine aylık ücret verebiliyordu.

3. Cizye

Müslüman olmayanlardan (zimmilerden) alınan cizye vergisine dair düzenleme çalışmanın tarih aralığında yer aldığından dolayı cizyenin toplanma usulü, defterlerinin tertibi, tarh usulü, merkezî hazine açısından önemine dair bilinen hususlar bu başlık altında da izah edilerek verilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı memleketlerinde zimmi cizyeleri hazine-i amirede saklı tahrir defterleriyle toplanıyordu⁸⁷. Geçmişte farklı tarihlerde gerçekleştirilen tahrirler esnasında her köyde mevcut ahalinin isim isim yazıldığı defter, *asl defter* olarak kabul edilir ve *o vaktin ve halin ispatıydı* aynı zamanda. Ancak zamanla tahrir edilen bu defterin yani asl defterin muhteviyatı ilave ve çıkarmalar ile güncellenmeye ihtiyacı vardı. Çünkü söz konusu deftere kaydedilen mükelleflerin çoğu belki de tamamı helak olabilirken, bazı köylerin çoğu göç, ölüm ve afet sebebiyle yok olabilmekteydi. Defterde kayıtlı zimmilerin yarısı bazen de dörtte bir kadarı kalmışken, yine de *asl deftere göre cizye tahsil etmek adil değildi*. Zira ölenlerin cizyesi mevcut olanlara, geride kalan zimmilere, salınması *adaletsizlik*ti. Buna ek olarak, bazı köylerin tahrir sırasında hanesi az iken, tahrirden sonra bazı sebeplerden dolayı ahali si asl defterdeki mükellef sayısından fazla çıkabilmekteydi. Mükellef miktarındaki artış (tezâyüd) ve düşüş (nâkıs) arasında fahiş bir farkın (tevâfüt-i fâhiş) belirgin olup cizyeler eksik çıktığı için bu durum, *mirî adına bir kayıp* olarak telakki ediliyordu. *Cizyenin tahsil (cibâyet) şartları* gözetilmiş, ancak ehl-i zimmetin (Müslüman olmayanlar) ahvali perişan olup, *beytü'l-malın meşru itibar edilen mallarının aslî unsurlarından biri olan cizye malının gerektiği gibi zapt altına alınıp muhafaza edilemediğinden* dolayı cizye telef olmaktaydı. Artık zimmilerin ahvalinin gözetilmesi ve cizye malının korunup zimmilerin başına konan *cizyenin şeriatın nassen ve ictihaden gerektirdiği üzere toplanması maslahatın, mülkün ve milletin gereği*

⁸⁷ BOA, C.ML., nr. 646/26480.

olduğu düşüncesi kabul edilmişti.⁸⁸ Bu yüzden 1690-1691/1102 yılı itibarıyla cizyenin tahsil ve kaydına ilişkin nizamları içeren fermanlar yayınlanmaya, akabinde bu nizam ve fermanlara ilişkin bahisler vakayiname sayfalarına yansımaya başlamıştı.

1691-1692/1102 senesinde Köprülü-zade Mustafa Paşa zamanında *cizyenin vech-i şer'î üzere (şer'en) cibâyetinin* sebebini, sürecini, etkilerini, nizamın tatbikinde karşılaşılan sorunları vakayinamelerin⁸⁹ satırlarında görmek mümkündür. Öncesinde Anadolu, Rumeli ve İstanbul'da tahsil edilen cizyenin tek kalemde zapt edilmediği, ziyâde cizye, başmuhâsebe ve maden kalemlerinde ayrı ayrı kaydedildiğinden dolayı yeni nizama duyulan ihtiyaca vakânüvisler de işaret etmekteydi. Bundan dolayıdır ki Köprülü-zade Mustafa Paşa'nın ulema ile gerçekleştirdiği istişare sonunda *cizye tahsilinde fikhî kitaplar esas alınmış*, cizyenin *esnâf-ı selase*⁹⁰ ile tahsili, *tek elden (yed-i vâhud)* zaptı, tüm cizyelerin *cizye kalemine* kaydı gerçekleştirilmiş ve bazı vakıflara kaç nefer cizye yazılmış ise hesap edilip cizye akçeleri –defterhâne-i amirede kaydolunan cizye malları⁹¹– mirî tarafından vakıflara *istirdâd (geri verilmesi, iade)* olunması şartlara bağlanmıştı. Bunlara ek olarak *alâ-evsat-ednâ* statüyü belirten ve her sene tarihi değiştirilen *mühürler* kazdırılmış, *her yıl farklı renklerde mühürlü kâğıdlar* (tezkiireler) çıkarılmış, her bir cizye mükellefine, her bir nefere, bir kâğıd verilmiştir. Cizye miktarları ve cizyedarlara devlet tarafından tayin ve tahsil edilen maişet miktarları da nizamnameye dâhil edilmiştir. Ancak bu hem reayayı hem de nâzırları rahatsız ettiği vakayinameye yansımış olsa da devlet bu *meseleyi şer'-i şerîfe tatbik olunmuş bir emr-i 'azîm* olarak görüyordu. *Şer'-i şerîfe tatbik edilen veya fikhî kitaplara dayandırılan nokta, tayin ve tahsil edilecek olan cizye miktarı veya mükellefler için tespit edilen statüler (ednâ, evsat ve âla) idi.* Ancak *esnâf-ı selase* ile tahsil usulü reaya arasında nizaya yol açtığı için tüm mükellefler bu kez *evsat* statüsünde kabul edilmiş ve yine de cizye tahsili o vakit bir nizama oturtulamamıştı. Çünkü *evsat* tercihi, *vech-i şer'î üzere bir tahsil* değildi.

⁸⁸ BOA, Ali Emiri Ahmed II (AE.SAMD.II), nr. 19/2083, 8 Ekim 1691/15 Muharrem 1103 ve 13 Ekim 1691/20 Muharrem 1103 tarihli iki adet nişân-ı hümayûn için bakınız.

⁸⁹ Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), 19.

⁹⁰ *Esnâf-ı selase*den kasıt cizye mükelleflerinin *ednâ* (düşük), *evsat* (orta) ve *âla* (yüksek) şeklinde ekonomik vaziyetlerine göre sınıflandırılmasıydı.

⁹¹ Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, I, 402.

Nihayetinde hem mirîye hem de reayaya güçlük çıkarmayacak şekilde esnâf-ı selase usulüne geri dönüldü. Müellifin aktardıklarından, Osmanlı yetkililerince, *devletin ve reayanın içinde bulunduğu mevcut şartlar ve sahip olduğu olanaklar şer'î usul ile tezvic edilmeye çalışıldığı* anlaşıyor.

Diğer taraftan cizyenin tahsil, zapt ve kayıt usulüne dair bilgiler merkezî hükümetin kendi yazışmalarına aktarılmıştı. Vakayinamede belirtildiği üzere, cizyenin ödendiğine dair mükellefe kâğıd verildiği, mükellefin köyü, ismi ve nispetiyle deftere kaydedilerek toplanan cizyenin hazine-i amireye teslimi gerekirdi. Şayet tayin edilen cizye miktarından fazlası zimmilerden talep olunması durumunda, alınan her neyse geri verilmesi ve ahvallerinin devlete arz edilmesi emredilmişti. Bununla birlikte mükellef gizlenerek veya firar ederek cizyeyi ödemekten kaçındığı ortaya çıktığında, *rakabesi (boyunu) üzerine madrûbe olan (konan) cizye* tahsil edildikten sonra cezalandırılacağı vurgulanmıştı. Tüm vakıf köylerinde sakin olan zimmilerin havâss, sultanlar, veziriazamlar, mirmiran, mirliva, ocaklıklar, muhassıllık ve voyvodalıklara dahil olan cizyeler, önceki usule göre, amil tarafından tahsil edilmekteydi. Akabinde her köyün defterde tahsil olunmasına karar verilen kaç baş (re's/ru'ûs) cizyesi tahrir edilmişse, o miktarda baş cizyesi vakıf için toplanır ve alınan cizye hesabına göre mirî tarafından evkaf mütevellilerine teslim edilirdi. Cizyeleri hesaplanmamış olan bazı evkafın geçmiş yıllarda cizyeden ne kadar mahsulü hesaplana gelmiş ise yıllarının ihtilafına göre cizyeleri buna bakılarak itibar edilirdi. Bu sebeple vakıflara ait olan cizyeler mirîden evkaf mütevellilerine teslim olunmak üzere, *cizyelerinin tamamı tek elden tahsil olunup şer'e muvafık surette toplanması* hususunda ferman yayınlanmıştı. Kadılar, vilayet ayanları ve mübaşir (cizyedar) 1690-1691/1102 yılı için hesap edilmek üzere tahsile başladığında kasabada bulunan mükelleflerin mahallesi, mükellefin ve babasının adları, nispetleri ve aynı şekilde köylerdeki mükelleflerin köyü, adları ve nispetleri tahrir edilip cizyelerinin tahsilinden sonra bu tahrir defteri kadılara imza ettirilip ve mühürlenilip hesap vakti geldiğinde cizye muhasebesi kalemine teslim etmek üzere merkeze götürülürdü.⁹²

⁹² BOA, AE.SAMD.II, nr. 19/2083, 8 Ekim 1691/15 Muharrem 1103 ve 13 Ekim 1691/20 Muharrem 1103 tarihli iki adet *nişân-ı hümayûn* için bakınız.

Cizye toplayan memura verilen imzalı ve mühürlü defterde kazaların her bir beldesinde ve köyünde sakin mükellef, ahali arasında hangi sınıftan sayılıyor ve itibar ediliyorsa o sınıfın cizyesi ondan alınmalıydı. Aslında burada ölçüt mükellefin içinde bulunduğu belde veya köy ahalisinin mevcut iktisadi vaziyetiydi. *Mükellefin o vakit birlikte yaşadığı toplumun ve komşularının durumu, mükellefin cizye sınıfını belirler.* Öyle anlaşıyor ki mükelleflerin esnâf-ı selaseye göre tasnifinde, merkezî hükümetin tayin ettiği bir ölçütten ziyade *mahalli şartlar* etkiliydi.

Evkaf köylerinde bazı sebeplerden dolayı *merfû olanlar* (mükellefiyeti kaldırılmış) yani rahip, patrik, kasıs (keşiş), câslık (başpapaz) gibi dinî görevliler ve bir şekilde berat edinip tercümanlık, müsellemlik ve muafiyet iddiasında olanlar, madem ki kar kazancına (iktisâb-ı amel) kadir olup kazanca mani olacak güçsüzlük, hastalık, eksiklik gibi veya vücudun genelinde hastalığa işaret eden *â'sâr-ı sahîhası* (hakiki sıkıntıları) yoktur, diğer ehl-i zimmetten istisna tutulmaması, *halk arasında yaygın ve meşhur olup dillerde dolaşan ruhbandan cizye alınmaz lafıyla* mükellefleri cizyeyi ödemekten alıkonulmamasının altı çizilmiştir.⁹³

Cizyenin maktu veya nefer olarak tahsili usulünün *devletle mükellef arasındaki anlaşmayla* da belirlenebiliyordu.⁹⁴ 1690-1691/1102 yılı ve sonrasında cizyenin kâğıdla nefer cizyesi olarak tahsili usulünün tatbiki aslında devletin, zimmi tebaasına sunduğu *bir seçenektir*. *Devlet için cizyenin tahsil, reaya için ise ödeme kolaylığı sağlayan usul bir tercih sebebiydi.* Ayrıca cizyeden kaçan mükellefin artık kendisinin de kayıtlı olduğu birimde sakin diğer mükellefler açısından bir tehdit ve endişe olarak görülmeceğinden dolayı nefer cizyesi bireysel sorumluluğu öne çıkarırken, maktu usulün geçtiği yerlerde bu sorumluluk kamusaldı. Hem mirî hem de evkaf cizyesi açısından vergiden kaçış için her vakit açık bir kapı vardı. Nizamname, bu kapıyı kapatmamıştır⁹⁵.

1690-1691/1102 yılı ve sonrasında cizye tahsil nizamının tatbikinde cizyedarların engellerle karşılaştığı vakıalar yok değildi. Vezir, mirmiran ve mirliha hâsları, sultan ve diğer vakıflara gönderilen mühürlü kâğıdla

⁹³ 2 Şubat 1692/14 Cemâziye'l-evvel 1103 tarihli bir nişan-ı hümayun için bk. BOA, İbnülemin Dahiliye (İE.DH), nr. 10/1016.

⁹⁴ Halil İncelik, "Cizye", 46.

⁹⁵ Bk. BOA, AE.SAMD.II, 5/429.

cizye toplamak üzere, 1690-1691/1102'de tayin olunan mübaşir tarafından bir memur gönderildiğinde cizye tahsil edilecek yerlerde cizyenin tahsiline mâni olunduğu görülmüştür.⁹⁶ Bu pürüzü çıkaran Osmanlı'nın taşra valisiydi. Rakka beylerbeyi Hüseyin'e hitaben yazılan bir hükme göre Rakka eyaletinin 1690-1691/1102 yılı cizyelerinin toplanması için sultan emriyle dergâh-ı mualla/âlî kapıcıbaşlarından Hazinedar Ali memur edilmişti. Lakin vali, "cizyeyi ben cem' (toplamak) ve tahsil iderim ve mîrî için ben sarf iderim" deyip fermana muhalefet etmişti. Valinin bu çıkışı merkez tarafından "fermansız cevap" olarak tanımlanmakla birlikte vali cibâyet hizmetinde *ihtilâl*e (karışıklık) ve mîrî malın tahsilinde gecikmeye sebep olmuştu. Zimmilerden alınan cizyenin tekrar sahiplerine teslimi ve bundan sonra eyalette tahsil işine karışmayıp cizye tahsil işinin cizyedar Ali'ye *sipariş* edildiği vurgulanarak vali uyarılmıştı.⁹⁷ Devlet, cizye gelirinin tahsil işini sadece merkezden görevlendirdiği memura tevdi ettiği anlaşılıyor.

Buradan yola çıkarak cizye nizamnamesinden önce, cizyenin tahsil ve tasarruf yetkisi devletçe taşra valisi/valilerine verildiği söylenebilir. Nizamnameyle, beytü'l-malın aslî unsuru olan cizye üzerinde vali/valilerin yetkileri sınırlandırılıyor. En azından bu dönemde merkezî hükumette cizye gelirinin artık taşra idaresinin tasarrufuna terk edilmeyeceği kanaati uyanmıştı.

Bu politika, hem mîrî hem de evkaf cizye gelirini kapsıyordu; çünkü evkafın cizye gelirini "tahsil yetkisi"ne 1688-1689 mali yılından itibaren son verilmişti. Nizamnameyle vakıfların cizye geliri de "merkezî hazine adına" tahsil edilmeye başlanmış olup "vakıfların denetimi"nden çıkmıştı.⁹⁸

Öyle anlaşılıyor ki 1690-1691/1102 yılı öncesi taşradaki cizye akçeleri taşra idaresi için bir kaynak olarak görülüyordu. Merkezî idare, cizye toplamakla görevlendirilen cizyedara gereği gibi yardım edilmesi için

⁹⁶ BOA, Kamil Kepeci (KK.d), nr. 3508, s. 90, 13 Ocak 1692/23 Rebî'ü'l-ahir 1103; İE.DH, 10/933, 13 Ocak 1692/23 Rebî'ü'l-ahir 1103.

⁹⁷ BOA, A.DVNSMHHM.d., nr. 102, s. 49, h. 211, 4-13 Ekim 1691/Evâsıt-ı Muharrem 1103. ...ba'd ol tarafda karışmayub câmi'-i cizye olan Ali'ye sipariş olunduğu...

⁹⁸ Tefvik Güran, *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi, İstanbul 2006, 32.

Van Valisi Mustafa Paşa'ya bir hüküm gönderdi. Yeni cizye nizamının sıkıntılar doğuracağını tahmin eden merkezî idare, valiye cizyenin cizyedar aracılığıyla İstanbul'a nakl ve polîçe edilmesi ve *cizyedar dışında mirî mala bir başkasınca el konulmaması* noktasında sıkı tembihlemişti. Tahsil edilen cizyelerden bir akçe dahi, emir verilmeksizin, *masraf veyahut iktiza hasebiyle verilmiştir* diyerek bahane ileri sürülmesi durumunda bu miktar kendisinden tazmin edilecekti.⁹⁹ Rakka ve Van valilerine karşı merkezî hükümetin cizye hususundaki tutumu, devletin cizye gelirinin toplatılmasında merkezîleşmeye meylettğini gösteriyor. Devlet, doğrudan merkezî hazine tarafından toplatılan gelirlerini elde etme kaygısını¹⁰⁰ ancak taşra idaresinin tasarrufuna kısıtlamalar getirerek giderebilirdi, Rakka ve Van valilerine tatbik edilen yaklaşımlar gibi.

1694-1695/1106 yılına mahsup olmak üzere, Trablusşam eyaletinde mevcut ehl-i zimmet (Nasârâ, Yahudî ve 'Acem) topluluklarından cizye toplanması Trablusşam Valisi Arslan Paşa tarafından "bi-mübâşeret (mübâşeretıyla)" gerçekleştirilmişti¹⁰¹. Bi-mübâşeret, "girişimiyle" anlamına gelmektedir. Söz konusu yüzyılda "mübâşeret" in nezaret, vekâlet, mübaşirlik ve hizmet gibi anlamları bulunmaktaydı¹⁰². O halde cizye toplama işinde valinin yetkisi sadece vekillik veya mübaşirliktir, denebilir. Bu, evkaf cizyeleri için de geçerlidir.

Yeni nizamın getirdiği cizye tahsil usulü, *vakıf* mukataalarının gelirlerini etkilediği görülüyor. Bazı vakıflara ait bazı mukataalar "deruhde ve ilzâm" olunmasına rağmen, mukataaya hasıl olan cizyeler 1690-1691/1102'de mirî tarafından zapt olunduğundan dolayı mukataa mahsulünün miktarı düşmüş ve bu yüzden vakfın geliri masrafına yetmemişti. Meseleye müdahil olan evkaf müfettişi tarafından verilen arz, defterhâne-i amirenin ilgili kalemlerinde incelenmiş ve vakıf köylerindeki neferlerin tahrir olunduğu ve cizyelerinin vakfa hasıl olarak kaydedildiği görülmüştür. Ancak yeni tatbikatta nefer başına kaçır akçe olduğu bilinmiyordu. Küçük evkaf defterlerinden dahi derkenâr olduğu

⁹⁹ BOA, A.DVNSMHM.d., nr. 104, s. 268, h. 1222, 15-24 1693/Evâsıt-ı Şevvâl 1104.

¹⁰⁰ Tayfun Ulaş, *The İmdâdiyye Taxes in The Ottoman Finance*, The Graduate School of Economics and Social Sciences of İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara 2018, 20.

¹⁰¹ BOA, İE.ML., 41/3962, 12 Aralık 1694/24 Rebî'ü'l-ahir 1106.

¹⁰² Mert Tulum, *a.g.e.*, 1294.

gibi, vakfın vazîfeleri kayıtlı olup geliri olmadığı için vakıf mütevellisinin arzı gereği vakfa ait hasılın *istirdâdı* talep edilmişti.¹⁰³

Nizamname ayrıca vazîfelerini cizye malından alan vazîfe sahiplerini müşkül duruma düşürmüştü. İskenderiye cizye malından aldığı günlük dört akçe vazîfeyle İskenderiye Kalesi'nde bulunan Sultan Mehmed Han Camii'nde müezzinlik hizmetini yürüten Murtaza Halîfe için, *vazîfesini cizye malından almak artık meşakkatliydi*. Bundan dolayı vazîfesini Dîrâc mukataası malından almak için *vazîfesinin nakl ve tebdilini* istemesi üzerine, talep İstanbul tarafından dikkate alınarak yerine getirilmişti.¹⁰⁴

Şam'da Emeviyye Camii'nde Hz. Yahya mezarının huzurunda her gün sabah namazından sonra ecza-ı şerif okuyan otuz ecza-hân ve dört duacının vazîfeleri, Sultan Ahmed Han ve Sultan Süleyman Han'ın evkaf köylerinde sakin ehl-i zimmetin cizyesi malından ödenmek üzere şart ve tayin edilmişti. Bu cizye malı, Şam hazinesi defterdarının nezaretiyle toplanıp vazîfe sahiplerine verilmekteydi. Ancak 1690-1691/1102'de cizye sultanın emriyle hazine-i amireye, İstanbul'daki merkezî hazineye, teslim edildiğinden dolayı 1690-1691/1102 ve 1691-1692/1103 yılları vazîfeleri, Şam avarızı malından havale olundu. Bununla vazîfeler, farklı bir gelir kalemine nakl ve tebdil olunmuştu.

Vakf köylerindeki cizyenin tahsili ve vazîfelerin ödenmesinde tatbik edilen bu usul, evkaf mürtelikaları açısından, vazîfeleri teslim almada güçlük yaratmıştı. Duacılar her seher ve akşam vakti, Hz. Yahya Peygamber'in kabrinde Osmanlı Devleti'nin ömrünün devamı için ve İslam orduları için dua etmekteydi ve bundan başka da maişetleri yoktu, fukara idiler. Vâkıfın şartına göre günlük 128 pare vazîfeleri 1693-1694/1105 yılı başından itibaren Şam cizyesi malından, cizyedar eliyle yıldan yıla nezareti sebebiyle Şam defterdarlarına teslim edilmesi ve aydan aya vazîfe sahiplerine vazîfelerinin verilmesi konusunda Şam valisi İsmail Paşa ve Şam kadısı Ahmed es-Sıddîkî Efendi daha önceden İstanbul'a bir arz göndermişti. Bunun üzerine Anadolu muhasebesinde tutulan defterlerden, Hz. Yahya mezarının huzurunda kıraat olunan ecza-ı şerifle birlikte otuz dört hizmetçinin günlük 126 pare – bu miktar

¹⁰³ BOA, İE.EV., nr. 25/2916, 1691-1692/1103.

¹⁰⁴ BOA, AE.SAMD.II, nr. 8/790, 21 Ocak 1692/2 Cemâziye'l-evvel 1103.

belgenin bir başka satırında 128 pare olarak kayıtlıdır – yıllık ise 44.604 pare tayin edildiği derkenâr olunup arz edilmiştir. Arz olunduğu üzere, her ay Şam defterdarı tarafından vazîfeler sahiplerine dağıtılmak için eskiden olduğu gibi cizyeleri malından verilmek üzere 22 Mayıs 1694/27 Ramazan 1105'te hüküm verilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁰⁵

Hem devlet hem de devletin görevlendirdiği cizyedar, cizye mallarını vakıflar adına “emâneten” tahsil ediyordu,¹⁰⁶ tabi nizamnamedeki şarta göre. Bundan dolayıdır ki devlet bu konuda zuhur edebilecek aksamaların önüne geçmek için, kaza kadılarına ve cizyedarlara emirler göndererek vakfa ait cizyelerin vakıf mütevellilerine tesliminde tedbirler almak ve aldırarak zorunda kalıyordu.¹⁰⁷ *Bu emanet, sahiplerine dönmeyince bu kez istirdâd sorunları ve bürokratik yazışmalara akseden istirdâd muamelatına ilişkin arzuhâller, derkenâr talepleri türüyordu.*

1690-1691/1102 yılından itibaren vech-i şer'î üzere tek elden toplanan ve Bursa'da Gazi Timurtaş Vakfına ait cizye akçeleri mirî tarafından *istirdâd akçesi* olarak iade edilmemiştir. Sebep olarak öncesinde *mütemadiyen devam eden seferlerin, masrafları çoğalttığından dolayı hazine-i amirenin darlığı* gösterilmiştir. 24 Eylül 1691/1 Muharrem 1103 tarihine gelindiğinde, mevâcib ve masârif (masraflar) talep edenlerin arzuhâlleri üzerine derkenâr olarak şerh düşülmemiştir. *Seferler savuşturulup hazineye bolluk ve genişlik geldiğinde tahsis (tevakku) edilmesine dair ferman verilmişti.* Bu müşkülata, vakıf mütevellisi es-Seyyid el-Hacı Mustafa ve ayrıca el-Hacı Şerife Ayşe Hatun'un vakfa ait bilgileri içeren arzuhâlleri açısından bakmakta fayda vardır. El-Hac Mustafa Bursa'daki bu vakfın tevliyet hizmetini hayatta kaldığı sürece/hayat boyu olmak üzere (ber-vech-i te'bîd) yürütüyordu. Vakfın Bursa kazasına bağlı Timurtaş köyünün cizyeleri dört yüz yılı aşkın bir süredir vakıf mütevellileri eliyle tahsil ediliyordu. Vakfın cizye akçeleri vakfın üç mescit, bir cami, iki türbe, imaret-i amiresine ve günlük iki yüz akçe vazîfe alanlara harç ve sarf olunuyordu. Ancak 1690-1691/1102'de *cizyeler kâğıdla tahsil olunup evkaf mütevellilerine mirîce verilmek şartıyla ferman olunmasına karşın, beş sene boyunca iadesi (istirdâdı)*

¹⁰⁵ BOA, İbnülemin Maliye (İE.ML), nr. 40/3851, 27 N 1105/22 Mayıs 1694.

¹⁰⁶ Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *a.g.e.*, I, 402.

¹⁰⁷ BOA, AE.SAMD.II, nr. 5/471, 27 Mart 1692/9 Receb 1103.

gerçekleşmemiştir. Bu sebeple devletten kendilerine, vakfa ve vakıftan rızıklananlara, merhamet edilip defterhane-i amireden ve cizye kaleminden arzuhâllerine derkenâr düşülmesi isteğinde bulunulmuştur.¹⁰⁸

İstirdâd akçelerine dair arşivde dipnotta kaydı tutulamayacak kadar birçok belge ve defterle karşılaşma fırsatına sahibiz. Örneğin 1690-1691/1102'de tahsil edilen ve Harameyn-i şerifeyn evkafı cizyeleri için vakfa istirdâdı gereken akçeler 1691-1692/1103 yılı cizye malından verilmesi uygun görülmüştü.¹⁰⁹ Aynı şekilde Darüssaade ağasının nezaretinde bulunan Harameyn ve sultan vakıflarının 1691-1692/1103'te *mirî tarafından vakıflara cizye akçelerinin istirdâdı* henüz yerine getirilmemişti.¹¹⁰ XVIII. yüzyılın hemen başlarında, 1702-1703/1114'te, cizye kaleminden 8.074 kese akçelik kâğıd dağıtımı yapılmış olup 366 kesesi mirî tarafından vakıflara geri verilmiş (istirdâd), 7.808 kese ise hazineye teslim edilmişti. Çünkü bazı vakıflara ne kadar nefer yazıldıysa hesaplanıp akçeleri *mirîce iadesi (istirdâd)* zaten şarta bağlanmıştı.¹¹¹

Sonuç

Merkezî hükûmetin *imdadiye* ve *cizye* vergisiyle ilgili vakıflar aleyhine atmış olduğu adımlar *bu döneme aittir.*

Devlet tarafından *mirî mal* olarak görülen *berat resmi* ve *imdadiyenin* vakıflardan vazîfe alanlardan tahsili, bir kısım evkaf gelirlerinin “dolaylı olarak” *hazine-i amirenin geliri* haline getirildiğini düşündürmektedir.

Bu dönemde vakıf yöneticileri, uzun süren masraflı savaşlarda, artık hem insan hem de para (mâlen ve bedenen) kaynağıyla sefere iştirak ediyordu. Devlet, vakıfların vazîfe akçeleri üzerinden vergi toplarken evkaf muhasebe defterlerinde kayıtlı miktarları eksiksiz toplamayı tahayyül etmemişti. Hatta merkezden gönderilen mübaşir *berat resmi* ve *imdadiye* tahsili için kazalara girdiğinde devlet, vakıfların vaziyetine dair güncel bilgilere yeni ulaşıyordu. Ancak kazalara

¹⁰⁸ BOA, İE.EV., nr. 31/3537, 13 Mart 1695/27 Receb 1106.

¹⁰⁹ BOA, A.DVNSMHM.d., nr. 103, s. 22, h. 128, 30 Ocak-8 Şubat 1692/Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1103.

¹¹⁰ BOA, İbnülemin Adliye (İE.ADL), nr. 3/157, 1692-1693/1104.

¹¹¹ Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), 19-20.

varıldığında *vakıf isimlerinin mevcut, cisminin na-mevcut olduğu* o vakit anlaşılıyordu.

Savaşların uzaması, vakıf vazife akçelerinin imdadiyeye dâhil edilme sürecini hızlandırdığı ve imdadiye kapsamının genişletilmesine zemin hazırlamıştır.

1689'da vakıflardan yaklaşık olarak on altı buçuk milyon akçe toplanırken, borç (karz) ibaresinin belirtilmemesi *devletin doğrudan vakıf akçelerine el koyduğu* anlamına geliyordu.

Yine de hem *berat resminin* hem de *imdadiyenin* tahsilinde vakıfların içinde bulunduğu şartlar ve imkân göz önünde bulundurularak esnek bir vergi politikası izlenmişti.

Cizyeye ilişkin düzenlemeler de uzayan savaşların hızlandırmış olduğu *bir sonuç* olup yeni nizamla *cizye gelir kaybının önüne* geçilmek isteniyordu. Nizamnamenin asıl maksudından biri buydu; diğerye *cizye mükelleflerinin haklarını* korumaktı.

Mirî tarafından toplanan vakıf cizyelerinin tekrar vakıflara *istirdâdı* şart koşulmuş olmasına rağmen, bir kısım cizye akçeleri evkafa dönmemiştir. Cizye nizamnamesi, *vakıfların istirdâd meselesiyle* karşı karşıya kalmasına zemin hazırlamış ve *istirdâd muameleatının* artmasına sebep olmuştur. Bazı vakıflara ait cizye akçelerinin *istirdâdı* gerçekleştirilmeyip sefer masrafı olarak kullanılmıştır.

Bu nizamname, cizyenin tahsilinde ve sarfında *taşra idaresinin yetkilerini* – ne zamana kadar olduğu bilinmemekle birlikte – kısıtlamıştır. Bu politika, muhtemelen eyaletlerdeki cizye gelirlerinin kontrol altına alınmasını amaçlıyordu. Bu yaklaşım, devletin eyaletlerde – en azından cizye gelirini merkezî hazine adına toplamaya başladığı göz önüne alındığında – merkezîleşme “*çaba*”larından biri olduğu söylenebilir.

Cizye malının devlet tarafından tahsili ve *istirdâdının* gerçekleştirilmemesi ve geciktirilmesi vakıfların “*gelir kayıtları*”nın aksamasına neden olmuştur. Nizamname vazife sahiplerinin vazîfelerini aldıkları *gelir kalemini* değiştirmek zorunda bırakmıştı.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Ahmed II (AE.SAMD.II), 5/471, 8/790, 19/2083.

Ali Emiri Süleyman II (AE.SSÜL.II), 5/401, 17/1696, 20/2064, 31/3094.

Cevdet Maliye (C.ML), 114/5074, 646/26480.

Evkaf-ı Haremeyn Muhasebeciliği Defterleri (EV.HMH.d), 809.

İbnülemin Adliye (İE.ADL), 3/157.

İbnülemin Dahiliye (İE.DH), 15/1366.

İbnülemin Evkaf (İE.EV), 22/2665, 23/2754, 23/2780, 24/2863, 25/2916, 25/2985, 31/3537.

İbnülemin Maliye (İE.ML), 40/3851, 41/3962.

Kamil Kepeci (KK.d), 3508.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 932, 1647, 1864, 1875, 1877, 2935, 4941, 4982, 5917.

Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d), 98, 102, 103, 104.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeler (TS.MA.e), 1130/9.

Kitap ve Makaleler

ACUN, Fatma, “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması”, *Türkler*, IX, (Editörler: Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002, 899-908.

AFYONCU, Erhan, “Mevâcib”, *TDVİA*, Ankara 2004, XXIX, 418-420.

AFYONCU, Erhan, “Ruznâmçe”, *TDVİA*, İstanbul 2008, XXXV, 276-278.

AFYONCU, Erhan, “Sipahi”, *TDVİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 256-258.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), Yay. Haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000, 1-2, 19, 19-20, 260-261.

AKDAĞ, Mustafa, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, III/4, (1945), 419-431.

AYDIN, H. Veli, “Timar Sisteminin Kaldırılması Süreci ve Bazı Değerlendirmeler”, *OTAM*, 12, Ankara 2001, 65-104.

- BARKAN, Ömer Lütfi, “Timar”, *İslam Ansiklopedisi*, 12, MEB, Eskişehir 1997,
- BECKER, C.H., “Cizye”, *İslâm Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati*, MEB, Eskişehir 2001, 199-201.
- BELDİCEANU, Nicoara, XIV. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Timar, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Yeniçeri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLIII, İstanbul 2013, 450-462.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1986.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki “İmdâdiyye” Uygulamaları”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2, İstanbul 1992, 69-102.
- DANIK, Sevdâ, “H. 1102-1103 (M. 1691-1692) Tarihli Harput Kazası Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, IV/1, Elazığ 2017, 23-54.
- DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, *Zübde-i Vekayiât, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, 221, 254, 271, 395.
- DÖNER, Yasin, “XVII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Tokat Kazasında Cizye Uygulamaları (1690-1691)”, *Mavi Atlas*, 11/2, Gümüşhane 2023, 222-237.
- ERKAL, Mehmet, “Cizye”, *TDVİA*, 1993 İstanbul, VIII, 42-45.
- FİDAN, Fadimana, “İmdâd-ı Seferiyye Vergisinin Uygulamasında Ortaya Çıkan Sorunlar: 1731 Osmanlı-Safevi Savaşı Örneğinde”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (KAÜSBED)*, 25, Kars 2020, 265-288.
- GENÇ, Mehmet, “Mukâtaa”, *TDVİA*, Ankara 2020, XXXI, 129-132.
- GENÇ, Serdar, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Balıkesir’de Ekmekçi Esnafı”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, Uludağ 20007, 59-70.
- GÜRAN, Tevfik, *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitabevi, İstanbul 2006.

- HEZARFEN HÜSEYİN EFENDİ, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1998, 106, 204, 246.
- İNALCIK, Halil, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII, 45-48.
- İNALCIK, Halil, “Timar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLI, 168-173.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Tekâüt”, *TDVİA*, İstanbul 2011, XL, 340-341.
- KISA, Yavuz, “H. 1102 (M. 1690-1691) Tarihli Harput Kazası Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Elazığ 2016, 1-29.
- KOÇAK, Zülfiye, “1691 Tarihli Cizye Defterine Göre Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ve Sağman Kazaları”, *OTAM*, 41, Ankara 2017, 191-218.
- KOÇAK, Zülfiye, “H. 1102 (m. 1690-1691) Tarihli Diyarbekir Eyaleti Cizye Defterinin Tanıtımı ve Tahlili” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37/63, Ankara 2018, 219-266.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1988.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Berat”, *TDVİA*, İstanbul 1992, V, 472-473.
- MANTRAN, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I: Kuruluş ve Yükseliş Yılları*, çev. Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2012.
- MURPHEY, Rhoads, *Osmanlı'da Ordu ve Savaş 1500-1700*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- NEDKOFF, Boris Christoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, VIII/32, Ankara 1944, 599-652.
- OĞUZ, Mustafa – AKGÜNDÜZ, Ahmet, “Hüccet”, *TDVİA*, İstanbul 1998, XVIII, 446-450.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, “Dizdar”, *TDVİA*, İstanbul 1994, IX, 480-481.
- ORBAY, Kayhan, “Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarımları ve Savaş Finansmanı”, *Vakıflar Dergisi*, 27, Ankara 2013, 75-88.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Cülûs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VIII, 108-114.

- ÖZEL, Oktay, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avârız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (Editörler: Halil İnalıcık-Şevket Pamuk), Ankara 2000, 33-40.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2013.
- RÂŞİD MEHMED EFENDİ ÇELEBİZÂDE İSMAİL ÂSİM EFENDİ, *Târîh-i Râşid ve Zeyli, I, 1071-1114/1160-1703*, haz. Abdülkadir Özcan – Yunus Uğur – Bali Çakır – Ahmet Zeki İzgoer, Klasik Yay., İstanbul 2013, 298, 402, 492, 519.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Emîn”, *TDVİA*, İstanbul 1995, XI, s. 111-112.
- Es-SEYYİD, Seyyid Muhammed, “Cevâlî”, *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 436-437.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yay., İstanbul 1985.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yay., İstanbul 1997, 199, 203.
- TABAKOĞLU, Ahmet, “İmdâdiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 221-222.
- TUĞLUCA, Murat, “Osmanlı-Kutsal İttifak Savaşlarında Bir Savaş Finansman Kaynağı Olarak Nefir-i Âmm Bedeli (1688-1689)”, *Osmanlı Araştırmaları*, 61, İstanbul 2023, 83-115.
- TULUM, Mert, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- ULAŞ, Tayfun, *The İmdâdiyye Taxes in The Ottoman Finance*, The Graduate School of Economics and Social Sciences of İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara 2018.
- ULAŞ, Tayfun, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Mâliyesinde İmdâdiyye Uygulamaları”, *CIEPO 22 Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi, Bildiriler Kitabı, I*, (Editörler: Kenan İnan-Miraç Tosun-Deniz Çolak), Trabzon 2018, 641-656.
- ULAŞ, Tayfun, “Osmanlı Mâliyesinde İmdâdiyye Vergilerinin Ortaya Çıkışı”, *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, (Editörler: Arif Bilgin-Burhan Çağlar), Kronik, İstanbul 2019, 57-72.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, III/I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Baskı, Ankara 1995.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, IV/I, Türk Tarih Kurumu, 5. Baskı, Ankara 1995.

YILDIZ, Hakan, *Haydi Osmanlı Sefere! Prut Seferi'nde Organizasyon ve Lojistik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.